

Anmeldelser

Inger Dübeck: *Statsmagt og arkiver. Det offentlige ret til arkivalier*. Staat und Archive. Das Recht öffentlicher Behörden auf Archivalien. Mit deutscher Zusammenfassung. Udgivet af Rigsarkivet. G. E. C. Gads Forlag 1982. 178 s., ill. kr. 134,20.

Rigsarkivets juridiske konsulent, universitetslektor, dr.jur. Inger Dübeck, der i »*Dansk arkivret*« (jf. anm. bd. XXIX, 1982, s. 493 f.) behandlede problematikken omkring arkivaliers tilgængelighed, har i nærværende bog fortsat sit arbejde med at fastlægge arkivernes retsstilling. Det er denne gang det offentlige ret til arkivalier, der er genstand for undersøgelse. Det er primært *statens* ret, der behandles, men sideløbende med analysen af statens forhold til arkivalier, gives en kort beskrivelse af analoge forhold for *kommunerne* og deres arkivalier. Fremstillingen er suppleret med i alt 17 bilag med uddrag af de væsentlige danske og udenlandske love, bekendtgørelser etc. med reference til emnet.

Igennem en retshistorisk undersøgelse fastslås det, at statens ret til sine arkivalier først og fremmest bygger på offentligretlige principper (fides perpetua-princippet = sikring af en vedvarende bevisfunktion) og i de sidste 100–150 år tillige offentligretlige hensyn (sikring af forskningens og offentlighedens adgang til arkivalierne), men at staten må erkendes desuden at besidde almindelige (privatretlige) ejerbeføjelser over sine arkivalier. I sidstnævnte sammenhæng nævnes, men kun kort de skete udleveringer af arkivalier til Norge, Island og Tyskland. Derimod redegøres meget grundigt for sagen om udleveringen af de islandske håndskrifter. Forfatteren bruger denne sag til belysning af udleveringsproblematikken som helhed, men for en arkivar og ikke-jurist synes det dog ikke umiddelbart indlysende, at materialets helt forskellige karakter: litterære håndskrifter ctr. administrative akter kan være uden betydning for en juridisk bedømmelse i de enkelte tilfælde. I øvrigt repræsenterer spørgsmålet om aflevering/udlevering af arkivalier til stater, der tidligere har været underlagt en anden stats administration, et aktuelt og vanskeligt problem i den internationale arkivverden.

Hovedafsnittet udgøres af kapitel II og III (s. 34–98) og handler om aflevering af offentlige myndigheders arkivalier og om arkivernes vindikationsret (dvs. arkivernes krav på uden erstatnings-

ydelse at få afleveret offentlige arkivalier, som er kommet i privat besiddelse).

En gennemgang af afleveringsreglernes udvikling viser, at afleveringspligten i ældre arkivretlig forstand byggede på spredte enkeltbestemmelser og vedrørte *a.* en embedsmands aflevering (overlevering) af sit embedes arkivalier til efterfølgeren i embedet (»mand efter mand«), *b.* aflevering af arkivalier fra et nedlagt embede til arvtageren af det pågældende embedes sagsområde og *c.* en underordnet myndigheds aflevering af sine arkivalier til overordnet instans. Myndighederne afgjorde derimod selv, hvornår og hvad de ville afgive til det centrale arkiv (dvs. Gehejmearkivet eller senere Kongerigets Arkiv). Først med arkivloven 1889 og de dertil hørende bestemmelser indførtes *afleveringspligt*. Formelt omfattede den dog kun aflevering af den lokale statsadministrations arkivalier til de daværende provinsarkiver (nu landsarkiverne). Om centraladministrationens arkiver hed det blot, at de, så langt frem i tiden som det måtte blive vedtaget af de enkelte ministerier, tillige med Gehejmearkivet og Kongerigets Arkiv »dannede« Rigsarkivet (»Hovedarkivet«). Pligten for centraladministrationen var således udelukkende en pligt til, hvis pågældende myndighed ønskede at aflevere sine arkivalier, da at aflevere dem til Rigsarkivet (og *kun* til Rigsarkivet). Først med arkivbekendtgørelsen af 20. februar 1976 om statsinstitutionernes arkiver og deres forhold til Rigsarkivet og landsarkiverne indførtes en egentlig afleveringspligt for centraladministrationen i den forstand, at alle dens myndigheder *skal* aflevere deres arkivalier til Rigsarkivet, almindeligvis når arkivalierne er 30 år gamle. Dog skal arkivalier fra ophævede statsinstitutioner straks afleveres til Rigsarkiv/landsarkiv, medmindre de skal bruges af andre institutioner, der overtager deres sagsområde. I øvrigt gives i bekendtgørelsen (§ 2) for første gang en definition af begrebet arkivalier. Ved arkivalier forstås således såvel skriftligt materiale som enhver anden art af materiale (kort, tegninger og planer, fotografier, film og mikrofilm, grammofonplader, lyd-bånd, hulkort, magnetbånd og andre medier til behandling og opbevaring af data), der formidler information og er blevet til eller tilvejebragt i forbindelse med institutionens og dens medarbejderes tjenstlige virke.

Logisk forbundet med afleveringspligten af de statslige arkivalier til Rigsarkiv/landsarkiv er bekendtgørelsens bestemmelse (§ 7) om, at kassation

af arkivalier kun må finde sted med rigsarkivarens samtykke eller i henhold til bestemmelser, som er godkendt af rigsarkivaren. Det var derfor at forventes, at forfatteren havde inddraget kassations-spørgsmålet i sin analyse. Men det sker kun på et enkelt punkt, nemlig i forbindelse med behandlingen af loven om offentlige myndigheders registre af 8. juni 1978. Denne bestemmer bl.a., at registrerede oplysninger, der på grund af deres alder eller af andre grunde har mistet deres betydning for varetagelsen af registrets opgaver, skal slettes. Bestemmelsen er i klar uoverensstemmelse med arkivbekendtgørelsen. I henhold til registerloven kan Justitsministeren dog efter indhentet tilladelse fra Registrertilsynet tillade, at registreksemplarer på nærmere angivne vilkår overføres til opbevaring i arkiv. Imidlertid er det ikke udtrykkeligt bestemt, at registreksemplarer i så fald alene må afleveres til Rigsarkiv/landsarkiv. Det har dog hidtil været praksis, når bortses fra ét tilfælde, hvor Statens Samfundsvidenskabelige Forskningsråd anmodede om og fik tilladelse til at overføre sit forskningsregister til universitetsinstituttet Dansk Data Arkiv i Odense (s. 45).

I et delkapitel behandler forfatteren spørgsmålet om erhvervelse af ikke-afleverede (offentlige) arkivalier og giver en historisk beskrivelse og juridisk vurdering af arkivernes adkomst til især arkivalierne fra den offentlige brandforsikring før 1872 (s. 53–60) og arkivalier, som er fremgået af den jordrotlige forvaltning og patrimoniale jurisdiktion, bl.a. tingbøger og skifteprotokoller (s. 60–65). Begge kategorier henføres af arkiverne selv til de statslige arkivalier, en opfattelse der støttes både af ministeriel praksis og af lovgivningen på området. Delkapitlet slutter med en interessant fremstilling af forholdene vedrørende »arkivalier af tvivlsom proveniens« (s. 66–74). Hermed menes arkivalier fra virksomheder i samfundet, hvis lovlige udførelse kræver en offentlig autorisation eller særlig beskikkelse, og fra institutioner, der vel er struktureret som selvejende, men som modtager betydelige offentlige tilskud. Hidtil har Rigsarkivets praksis i forhold til disse institutioner været dikteret af pragmatiske hensyn og forhandling i hvert enkelt tilfælde. Nu peger forfatteren dels på, at loven om offentlige registre bestemmer, at sådanne institutioner kan inddrages under den, men især på at det i revisionsudkastet til offentlighedsloven foreslås, at denne skal kunne bringes i anvendelse på disse institutioner. Forfatteren konkluderer, at Rigsarkivet i så tilfælde ikke blot efter en almindelig analogi med offentlighedsloven, men a fortiori vil kunne kræve afleveringsreglerne overholdt, og opfordrer til, at Rigsarkivet opnår en fast ordning med Justitsministeriet om at inddrages i alle forhandlinger om institutioners og selskabers henførelse under offentlighedsloven.

Efter en grundig behandling af spørgsmålet om vindikation og hævd, herunder en gennemgang af baggrunden for Justitsministeriets cirkulære af 15.

januar 1885 om statens vindikationsret til sin arkivalier, kommer forfatteren til det resultat, at Rigsarkivet i en række tilfælde har været yderst imødekommende over for besiddere af arkivalier af statslig proveniens ved gennem forhandling, evt. med en affindelsessum, at forsøge at finde frem til en løsning i stedet for at hævde vindikationsretten, om nødvendigt gennem sagsanlæg.

Forsømmelige embedsmænd forekommer til alle tider, og forfatteren tager i kapitel IV (s. 99–106) om offentlige myndigheders strafferetlige beskyttelse fat på dette spørgsmål for så vidt angår offentlige ansatte, som ved forsømmelse eller skødesløshed muliggør, at en anden tilintetgør, forvansker eller bortskaffer vigtige dokumenter, registeroplysninger eller lign. eller misbruger sin stilling til at tilegne sig dokumenter eller arkivalier, der er i vedkommendes varetægt, for derved at skaffe sig selv eller andre uberettiget vinding. Desværre kommer forfatteren ikke ind på den i den arkivalske hverdag ak så hyppigt forekommende forsømmelse, der består i, at en embedsmand vanrøgter sit arkiv og derved pådrager staten tab af arkivalier, fordi de nedbrydes og ofte ikke står til at redde, eller i bedste fald pådrager staten udgifter til deres restaurering eller rekonstruktion.

Hvad angår regulære arkivtyverier omtaler forfatteren en omfattende svensk tyverisag fra 1970'erne (s. 105), der resulterede i 2 års ubetinget fængsel, beslaglæggelse af de arkivalier, der fandtes i tyvens besiddelse, og en erstatning til det pågældende arkiv på 105.000 sv. kr. til tilbagekøb af videresolgte arkivalier og restaurering og rekonstruktion af ødelagte. Forfatteren understreger, at svensk ret ikke giver adgang til vindikation, men at staten må tilbagekøbe de videresolgte, stjålne arkivalier til markedspris. Med hensyn til danske forhold synes forfatteren kun at kende til konkrete sager, hvor – typisk et antikvariat – har købt – typisk ældre – arkivalier, der viste sig at være af statslig proveniens, – og hvor Rigsarkivet har tilbudt en affindelsessum eller en slags findeløn, og hvor det ikke blev nødvendigt at rette henvendelse til politiet, – og hun kan derfor ikke meddele nogen domstolsafgørelse. Undertegnede anmelder kan imidlertid til benefice oplyse, at en besøgende i 1964 begik en række tyverier fra det sjællandske landsarkivs læsesal, som blev anmeldt til politiet. Tyverierne drejede sig om arkivalier med frimærker. Under politiets afhøringer viste det sig, at den sigtede havde ført nøje regnskab over de frimærker, han havde fjernet, og opgjort katalogprisen til ca. 35.000 kr. En stor del af frimærkerne og de stjalne breve og bagsider var i behold og leveredes tilbage til Landsarkivet. En mindre del var blevet bortsolgt, men blev ikke eftersporet, og Landsarkivet tilkendtes igen erstatning. Dommen var ubetinget og lød på 15 måneders fængsel.

I slutkapitlet (V) rejser forfatteren det særdeles vigtige spørgsmål om statens mulighed for erhvervelse eller sikring af historisk værdifulde private

arkivalier. Hun undersøger gældende ret omkring beskyttelse af kulturgoder og mindesmærker og sammenligner med forholdene i andre lande. I vesttysk og norsk ret er der med hjemmel i mindesmærkelovgivningen skabt mulighed for beskyttelse af værdifulde privatarkiver, og i Frankrig og Finland har man ved de nyeste arkivlove fra henholdsvis 1979 og 1981 bl.a. sikret staten en vis tilsyns- og kontrolmyndighed samt forkøbs- og kopieringsret. Forfatteren gør opmærksom på, at lensloven af 4. oktober 1919 pålægger besidderne af private godsarkiver fra de tidligere len at stille deres samlinger til disposition for almenheden, og at der ved ønske om salg skal erlægges en afgift samt gives det offentlige en forkøbsret til en værdi fastsat af kulturministeren efter udmeldt sagkyndigt skøn. Lensloven indeholder endvidere bestemmelse om, at samlingerne skal forblive her i landet, hvorfra der kun kan dispenseres af kulturministeren, såfremt der erlægges en dobbelt afgift af den før anførte. Forfatteren konkluderer, at man således i dansk ret allerede kender regler om statens forkøbsret til historiske kulturværdier og om begrænsning i eksportmuligheden, og at det ville være ønskeligt, om der kunne opnås lovhjemmel til beskyttelse af alle historisk værdifulde private arkivalier ved en klassifikation som alment kultureje. Dette ønske vil enhver historisk forsker varmt kunne tilslutte sig!

Med de i bogen gennemførte retshistoriske undersøgelser, juridiske analyser, vurderinger og komparationer har forfatteren skabt overskuelighed over grundlæggende forhold for arkivernes virksomhed og anvist nogle muligheder for løsning af en række væsentlige problemer.

Grethe Ilsøe

Poul Thestrup: Jernbanekommissariatene. Oversigt over indholdet i jernbanekommissariatsarkiverne i Rigsarkivet. Med tillæg om andre jernbanearkivalier i Rigsarkivet. Kilder til jernbanehistorie og lokalhistorie. 88 s. Arkivserien nr. 17. 1982. Kr. 80.

Ellen Christensen-Dalsgaard: Kilder til landejendommens historie i landsarkiverne. En vejledning. 42 s. Arkivserien nr. 18. 1982 (Ekspedition: Landsarkivet for Fyn). Kr. 70.

Jernbanernes gennembrudstid i 2. halvdel af forrige århundrede tiltrækker sig opmærksomhed i disse år, og kilderne til jernbanernes historie er derfor blevet efterspurgt. Der er dels behovet i forbindelse med mange baners 100-års jubilæer, og dels i forbindelse med mere bredt anlagte studier som især har knyttet sig til det igangværende forskningsrådsprojekt om stationsbyen. Poul Thestrup nævner da også stationsbyprojektet som den di-

rette årsag til bestræbelsen for at få overblik over »jernbanearkivalier«. Resultatet er blevet en meget nyttig vejledning i, hvordan man blandt det materiale, der opbevares i Rigsarkivet, finder materiale om de enkelte banestrækninger. Skønt der i banernes første årtier udelukkende var tale om privatbaner, førte det offentlige håndfast tilsyn gennem kgl. kommissarier, og det er disse statslige mellemautoriteters arkiver, bogen især er samlet om, men også jernbancelskabernes og DSBs afleveringer omtales. Der er i alle tilfælde tale om materiale, hvortil der ikke i forvejen fandtes meget andet end afleveringsfortegnelser af ujævn kvalitet, og for såvel arkiverne som benytterne er bogen en god håndsrækning.

Der indledes med en udførlig administrationshistorisk oversigt over jernbanekommissariaternes udvikling, som giver betydelig mere end en nøgle til de efterfølgende arkivfortegnelser. Den er samtidig en analyse af udviklingen af den private og offentlige sektor, hvis den læses rigtigt. Den flittigt benyttede del af bogen vil dog nok blive de sider, der banestræningsvis pejler benytteren ind i det relevante kommissariatsarkiv, og dernæst angiver div. numre på protokoller og pakker, hvori den pågældende bane er omtalt (anlæg, drift m.v.). Mere end 160 baner er med, ordnet kronologisk, men bagi bogen findes tillige stednavneregister til oversigten. Desværre er det ikke sjældent fortsat forbundet med en del vanskeligheder at ekspedere disse sager frem til læsesalen, da deres orden fra den afleverende myndigheds side ikke er den bedste. Stærkest gør dette sig gældende for mere end 100 løbende meter sager om anlæg af såvel stats- som privatbaner (s. 71). Sagerne er i sin tid afleveret uden nogen fortegnelse og uden skiltning, og det kræver ikke megen fantasi af forestille sig de vanskeligheder, sagsfremfindingen byder på under disse omstændigheder. Men her som andre steder gælder det, at Poul Thestrup som erfaren arkivar har formået at tegne et omrids af »systemerne«, som benytteren på læsesalen kan have glæde af. Tålmodigheden må dog fortsat anses for en dyd, hvis man er jernbanehistoriker. Bogen er i øvrigt tilegnet Rigsarkivet på 400-årsdagen 12. maj 1982; en nyttig gave må man sige. For offentligheden i almindelighed er der dog langt fra tale om nogen foræring: bogen er dyr i forhold til sin fysiske fremtrædelsesform.

Arkivseriens nr. 18 er også gedigent arbejde – til en høj pris. Ellen Christensen-Dalsgaard har på 42 sider formået at give en klar og enkel introduktion til nogle af de kilder i landsarkiverne, der især benyttes ved ejendomshistoriske undersøgelser. Der er klogt kun peget på de helt oplagte kildetyper i retsbetjentarkiver, amtstuearkiver, brandforsikringsarkiver og godsarkiver, og introduktionen gælder kun de egentlige landejendomme, gårde og huse, altså ikke herregårde. Tidsmæssigt er rammen lagt fra nutid til ca. 1750, omkring ved det tidspunkt, hvor de lettest tilgængelige kilder bliver

sparsomme, når det gælder landsarkivernes fonde.

Helhedsindtrykket er overskuelighed, og vejledningen vil især være velegnet for den, der for første gang beskæftiger sig med ejendoms historie. Vejledningen har dog enkelte skønhedspletter, som brugerne bør kende til. Her (s. 5) fremstår det som om det er almindeligt at finde skøde- og panteprotokoller fra Danske Lovs tid. Det er det desværre ikke: først med den indskærpende forordning herom fra 1738 begynder de for alvor at optræde i landjurisdiktionerne. S. 18 oplyses, at godserne kun har været afleveringspligtige for skifte- og fæsteprotokoller. Det bør dog nævnes, at afleveringspligten også gjaldt overfor mynderi- og lægsmateriale, samt at godserne aldrig har haft pligt til at aflevere fæsteprotokoller. Til gavn og glæde for forskningen har mange heldigvis gjort det. Der er i de senere år kommet fine godsarkivregistraturer især fra det fynske landsarkiv, men det bør nævnes, at godsarkiverne som regel har været nogenlunde fortegnet på sedler eller i protokoller før den tid. I det hele taget mærkes det, at udgangspunktet er det fynske landsarkiv. Det er i sig selv ingen fejl, men brugeren må være opmærksom på, at der m.h.t. hjælpemidler o.lign. kan være ret store variationer mellem landsarkiverne. I et afsnit om kort og tegninger (s. 21) hedder det i almindelighed, at der på landsarkiverne findes fotografiske kopier af udskiftningskort og matrikelkort, som ikke findes i original i det pågældende arkiv. Dette gælder i det mindste ikke landsarkivet i København – desværre. Men her er Matrikelarkivet til gengæld i nærheden. Ellen Christensen-Dalsgaard slutter af med et gennemført eksempel på et ejendomsstudie med gengivelser af arkivalierne. Endelig finder man til slut litteraturliste, med både de klassiske artikler på området og udstillingskataloger om emnet ejendoms historie, som et par gange har været taget op inden for de senere år.

Margit Mogensen

Antikvariske studier 5. Fortidsminder og Bygningsbevaring. Fredningsstyrelsen, København 1982. 278 s. 111., kr. 150.

Fredningsstyrelsen har udsendt sit 5. bind af Antikvariske studier, denne gang under redaktion af Kristian Kristiansen og Allen Tønnesen. Tidsskriftet har i de forløbne år haft et varieret indhold af artikler spændende fra redegørelser for de af Fortidsmindeforvaltningen over Fredningsloven finansierede undersøgelser af grave og boplads fra forhistorisk tid og middelalder til bygningsarkæologiske redegørelser for arbejdet med restaurering af vore historiske huse, slotte og andre bevaringsværdige anlæg. Også dette bind spænder vidt: fra udgravningen af én af de ældste stenalderboplads, der er fundet herhjemme, til restaurering

og fredning af Storm P.'s udsmykning af caféen på Fælledvej i København.

For ikke ret mange år siden satte Fredningsstyrelsen størsteparten af sine midler til nødgravninger af til undersøgelser af grave og gravhøje. Det kan man forvisse sig om ved at læse første bind af denne serie fra 1977 (egentlig en enkeltstående publikation, nemlig festskriftet til Fortidsmindeforvaltningens afgående leder, Knud Thorvildsen), hvori der kun findes omtale af ét enkelt bopladslevn fra forhistorisk tid. Siden da er der imidlertid kanaliseret ikke ubetydelige midler over i bopladsundersøgelser. Samtidig er kriterierne for iværksættelse af nødudgravninger på Fredningslovens grundlag blevet justeret. For bare 10 år siden var det næppe tænkeligt, at der kunne ydes tilskud til udgravning af en boplads, der ikke var direkte i vejen for et anlægsarbejde. Nu er den gradvise nedbrydning, der sker på sådanne pladser ved markarbejde og dræning, taget med som en faktor. Denne politik har ikke just gjort det lettere at administrere § 49-midlerne, da bopladsudgravninger gerne viser sig mere bekostelige end udgravninger af gravhøje og grave. Men resultaterne af den nye prioriteringsmåde er begyndt at vise sig. Med en stærk selektiv og somme tider ret modig anvendelse af midlerne har man kunne supplere det arkæologiske kildemateriale på væsentlige punkter. Tre eksempler kan hentes fra dette bind af Antikvariske studier. Det ene er udgravningen ved Bonderup på Sjælland af den første tidligt præboreale boplads i Danmark. Det andet eksempel er undersøgelserne af to yngre stenalders boplads på Djursland, Kainsbakke og Kirial Bro, med de første righoldige lag med oldsagsmateriale, der knytter sig til den Grubekeramiske Kultur, bedst kendt fra nabolandet på den anden side Kattegat. Det tredje eksempel er undersøgelsen af Stavadbopladsen i Store Vildmose fra yngre romersk og ældre germansk jernalder. De tre lokaliteter blev alle opdaget ved, at der under pløjning dukkede kulturspor op i overfladen. På den sidstnævnte plads havde højmosen lagt sig beskyttende over hustomter og gravhøje. Ved afvanding i moderne tid er tøven sunket, og ploven var begyndt at rive kultursporene op. Særlig værdifuldt ved denne boplads er det rige knoglemateriale, som på grund af de særlige bevaringsforhold har kunnet holde sig.

Sv. Thorsen beskæftiger sig med en fredet gravhøj og dens historie gennem de sidste 200 år. Det er et fint lille fredningshistorisk studie, der kombineres med en botanisk undersøgelse og en vurdering af fortidsmindets plejebehov. Artiklen er en demonstration af en arbejds metode, der anvendes ved den udarbejdelse af plejeplaner for fortidsminerne, der er igang forskellige steder i landet.

Antikvariske studier giver endnu engang prøver på bygningshistoriske undersøgelser, som afføder en masse kulturhistorisk stof: to huse i København og to i provinsen analyseres og dokumenteres. En nedrivning i Køge har givet mulighed for et kig ned

i grunden, hvor der gemte sig bygningsspor fra 1200- og 1300-årene. Artiklen 'Fortidsminder på havbunden' er en af de mest spændende i dette bind. Den beskæftiger sig især med søforsvarsværkerne omkring København men giver også en oversigt over vigtigere, 'bundfaste' anlæg ved de indre danske farvande. Det er synd, at redigeringen af billedmaterialet til denne artikel er så dårlig.

Det femte bind af *Antikvariske studier* viser på samme måde som de tidligere udsendte bind i serien bredden i Fredningsstyrelsens arbejde med arkæologiske nøddudgravninger og bevaringsværdige mindesmærker. Forfatterne har været hentet fra Fredningsstyrelsens faste stab og fra en række andre institutioner, museerne og universiteterne. Taget under ét har serien formidlet et til tider kalejdoskopisk billede af denne virksomhed, og man har haft det indtryk, at redaktionen har ladet rigelig mange enkeltundersøgelser slippe ud uden at stille krav om relevans og dokumentation (jfr. anmeldelsen af bd. 2 i Fortid og Nutid bd. 28 s. 675-77). For det femte bind er der imidlertid lagt en mere perspektivsgørende, redaktionel linie, som man må bifalde. Der er ingen tvivl om værdien af de bidrag, der behandler aktuelle fredningsproblemer. Det er gennem disse, at tidsskriftet har sin berettigelse. Det er væsentligt, at man bevarer et forum for tilkendegivelser af denne art. Hvor ellers finder man en samlet fremlæggelse af bevaringsvirksomhedens arbejdsmetoder, mål og perspektiver?

Selvom Fredningsstyrelsen d. 1. januar 1983 må give slip på et af de arbejdsområder, som forsyner redaktionen med stof, nemlig administrationen af arkæologiske nøddudgravninger, der fra nævnte dato tilbageføres til Rigsantikvaren, skulle grundlaget ikke være borte for en fortsat udgivelse af *Antikvariske studier* eller en lignende serie. Arbejdet med fredning, pleje, kortlægning, restaurering m.v. skulle ikke af den grund miste det talerør, som tidsskriftet har været. Det ville være synd ikke at fortsætte!

Poul Otto Nielsen

Ole H. Christensen (udg.): Storlandbrug under omformning. Uddrag af danske godsforvalterbreve 1784-1792. Landbohistorisk Selskab. 1982. 335 s., ill., kr. 135.

Siden slutningen af 1960'erne har Landbohistorisk Selskab forestået udgivelsen af en række bonde-dagbøger og som vejledning for folkelivsforskere – og alle os andre – har Selskabet desuden udsendt en registrant over samtlige kendte bonde-dagbøger herhjemme (udg. Etnologisk Forum).

Herefter er der omsider ganske gode muligheder for den, som vil studere kilderne til landbobefolkningens dagligliv; det er heller ikke vanskeligt at finde kilder, der belyser godsejeres eller embeds-

mænds syn på udviklingen, men stemmer fra *godsforvalterne*, de folk, der socialt var placeret »midt imellem«, er sjældne. Hvorledes så forholdene egentlig ud i disse mænds øjne? Hvordan vurderede de mænd, der skulle administrere bønder i det daglige, for eksempel lovgivningen i den klassiske landboreform-periode? Hvordan betragtede de gennemgående bonden? etc. etc. Sådanne spørgsmål skal den foreliggende udgivelse af godsforvalterbreve gøre sit til at kaste lys over.

»Godsforvalterstanden« vil formentlig ikke få en så tilbagetrukket plads som forskningsemne fremover, som den hidtil har haft. Den var i mange henseender et temmeligt spændende folkefærd; godsforvaltere sad på en slags nøglestillinger i de mange småsamfund, godserne udgjorde.

Ole H. Christensen er bogens egentlige manuskript-forfatter og præsenterer sig med den hensigt at give »en dokumentarisk beretning om det danske godslandbrug i en problemfyldt omstillingsperiode«; han har udført arbejdet under Erik Helmer Pedersens auspicer, men det skal i øvrigt nævnes, at Adam Worm har ydet en større indsats til forberedelse af publikationen.

OHC har forfattet en indledning på ca. 30 sider til disse godsforvalterbreve. Her søger han at trække hovedlinier i landbosamfundets forvandling op, så vidt sidste halvdel af 1700-tallet angår. Desuden giver han et signalement af tidens godsforvaltertype, og endelig præsenterer han fem forskellige hovedgårde med tilhørende bøndergods, nemlig de hovedgårde fra hvis arkiver brevene er fremdraget. Vi kan straks afsløre, at stoffet stammer fra Holsteinsborg, Fuirendal, Korselitze, Scheel og Skjern, – senere skal jeg kommentere det trufne valg. Ved læsning af denne indledning får man den tanke, at OHC muligvis har anstrengt sig meget for ikke at komme til at overskride et forud bestemt antal sider. Samtidig gør han alligevel forsøg på at præsentere store og afgørende spørgsmål i den agrartekniske og landbopolitiske udvikling, med det resultat, at alt strejfes ganske summarisk med deraf flydende risiko for at foretage for strenge kategoriseringer. Oversigten fremstår således meget lig det, man i journalist-jargon kalder et skøjteløb henover begivenhedernes overflade.

Jeg vil ikke fremhæve ethvert af disse punkter her, men man spørger bl.a. sig selv, hvor OHC egentlig har hentet inspiration. Bogen har ikke litteraturfortegnelse over benyttet stof, det oplyses blot i noteform, at oversigtsværker, detalilstudier m.v. kan findes i Hans Jensens, Fridlev Skrubbeltangs, Thorkild Kjærgaards og Claus Bjørns værker. Javel – men dette viser jo intet om, hvor forfatteren selv har hentet det billede af landbosamfundet, som han ridser op.

På få linier karakteriseres tidens lokaladministrative system. Her meddeles bl.a., at grevskaber og baronier blev betragtet som »selvstændige amter og havde egen jurisdiktion«. Nu kunne nogen

altså tro, at det kun var lensbesiddere, der havde egen jurisdiktion; det burde være tilføjet, at adskillige af rigets storgodser – uanset status i øvrigt – havde eget birk, at de altså var at betragte som særlig retskredse, der ofte lå som småenklaver midt i herredsjurisdiktionerne.

Nogle bemærkninger om husdyrholdet ved hovedgårdene får det til at se ud, som om det i almindelighed var *godsejerens* trækdyr, der blev udnyttet til hovedgårdsmarkernes dyrkning; hvorfor nu det, når vi dog ved, at hovbonden selv havde pligt til at stille ved hove med egne heste såvel som med egne avlsredskaber. For OHC er skovarealer på landboreformtiden brugt til oldensvin og til at hente gavntømmer fra, »mens egentlig skovdrift kun fandtes få steder«. Det sidste er jeg ikke så sikker på. Oldensvin og brandeforsyning etc. hører naturligvis med i billedet, men vi må ikke forestille os, at man stort set undlod at udnytte skovene planmæssigt. Allerede før 1700-tallets midte drev mange godsejere deres skove med langsigtede mål for øje; vi ser det af instrukser for skovridere, af forstplaner, direktiver for opelskning af ung skov, for skovs fredning etc.

Om udskiftningen (1780'erne og 1790'erne) mand og mand imellem hedder det, at al landsbyjorden blev fordelt mellem gårdmændene med en lod til hver. Også her er OHC lidt vel hurtigt: Slutresultaterne af udskiftningerne blev i reglen før eller senere en omtrentlig samling af bondens agerjorder, men de første mand-og-mand – imellem – udskiftninger førte ofte kun til, at gårdbrugerne foreløbig fik deres jorder uddelte på tre eller fire større lodder.

Den Guldbergske hoveriforordning af 1773 får sin bekomst, så at sige på traditionel vis. Det fremhæves, at den genindførte det ubestemte avlingshoveri, og at alt såkaldt småhoveri, der var driften utedkommende, blev afskaffet for bøndergårdens vedkommende og i stedet lagt over på fæstehusene. Nej – det er ikke nemt at sammenfatte og karakterisere det komplekse hoveriproblem i få linier. Virkeligheden var adskilligt mere nuanceret, end som så. At det »utedkommende« hoveri uden videre blev væltet over på fæstehusmændene er en sandhed med modifikationer. *Nogle* steder (for eksempel på Fyn) leverede gårdmændskonerne af og til hovspind, i det mindste til ind i 1780'erne, og desuden betalte *nogle* godsejere sig fra at få arbejder af småhovningstypen udførte; noget andet er, at det fortrinsvis var husmænd, der fik betaling for at yde sådanne arbejder.

Jeg har tidligere (Hoveriet til Egeskovgård... Odense 1977) opholdt mig ved den Guldbergske hoveriforordning, som egentlig ikke var så aldeles blottet for bondebeskyttende bestemmelser. Jeg har givet eksempler på, at bønder ved at rejse hoveri-sager, eventuelt i klagens form, kunne have held til at opnå administrationens støtte for deres synspunkter, der var nemlig ofte temmelig delte

meninger mellem bønder og godsejere om, hvad man burde regne under begrebet avlingshoveri, og hvad man burde regne for driften utedkommende.

Stavnsbåndsløsningens velsignelser var ifølge OHC blandt andet disse, at bonden udviklede en større standsbevidsthed, samtidig med at godsejeren blev befriet for de patriarkalske forpligtelser i forhold til sine undergivne. Her er der også skåret lidt groft. Selvfølgelig var stavnsbåndets ophævelse med til at frembringe den frie bonde, – ham der i en foreløbig fjern fremtid ville komme til at stå med foden på egen jord, men der var mange andre faktorer, som spillede med i denne udvikling. For det første var bonden/fæstegårdmanden som sådan fra gammel tid – stavnsbånd eller ej – et væsen med en ikke ringe standsbevidsthed; dette er ikke et postulat, men en kendsgerning man ustandselig kan møde i kilderne. For det andet – og på den anden side har OHC ikke ganske ret, når han vil hævde, at godsejeren kunne slippe for alle de patriarkalske pligter i og med, at stavnsbåndet omsider blev ophævet. Vel blev de sociale/økonomiske bindinger godsejer-bonde stadig svagere, men patriarkalismen levede nu alligevel mange årtier derefter, og den ytre sig på godt og ondt indenfor alt, hvad der vedkom fæsteforholdet, indenfor skolevæsenet, fattig- og sundhedsvæsenet etc. *Var* det mon så betydningsfuldt for bonden, at han frit kunne frflytte sin hjemstavns? Under stavnsbåndet var frflytningen ikke nogen umulighed, men foretagendet blev ganske vist besværliggjort, fordi man skulle betale for at få udstedt et rejsepas, skulle stille en anden som soldater-ømne og undertiden måtte forhandle frem og tilbage med vedkommende jorddrot.

OHC slipper bedre fra at opstille modellen på tidens godsforvalter, dog er det nok for meget sagt, at forvalter-instrukserne ikke undergik væsentlige forandringer i løbet af 1700-tallet. Vi kunne muligvis tro det, fordi vi endnu ikke har fået fremdraget og analyseret tilstrækkelig mange af disse instrukser. Men at der ikke skulle have været en vis tilpasning til tidens krav i instrukserne ville være selvmodsigende; OHC præsenterer jo selv forvaltertypen som én, der løbende måtte skaffe sig kundskaber og erfaring for at kunne tage vare på bestillingen i rimeligt takt med ny krav. Når det kommer til stykket, fandtes der nok ikke så mange holbergske ridefogedtyper blandt dette folkefærd, som man hidtil har forestillet sig.

Men nu til de udvalgte godsforvalterbreve. Sagt uden forbehold og med megen ros, så er det et spændende, farverigt materiale, fint i sin illustrerings evne. Indholdet vender vi siden tilbage til for en kort bemærkning, men hvad med udvælgelsesmåden?

I betragtning af at riget rummede små 800 hovedgårde i sidste halvdel af 1700-tallet, virker det

umiddelbart noget kunstigt, at der er valgt breve fra godsforvaltere, som (ret beset) tilsammen kun arbejdede for tre forskellige herskaber: Forvalterne F. Garb, A. Lange og W. Klüwer tjente alle for greve H. v. Holstein, henholdsvis på Holsteinsborg og Fuirendal i Sorø amt, og selv om de i deres tid sad på hver sin hovedgård med bøndergods som ansvarsområde, var flere af deres forretninger fællesanliggender for hele grevskabet.

Forvalterne L. Jespersen og A. Svendsen var begge ansat på grevskabet Scheel, nemlig den første på hovedgården Scheel i den nordøstlige del af Djurs, den sidste på hovedgården Skjern i Middelsom herred; arbejdsgiveren var herskabet Scheel.

Endelig har vi forvalter H. Smidth på det falsterske Korselitze, i brød hos storføretageren J. F. Classen, der i lighed med Holstein og Scheel hørte til rigets store jordebrotter.

Et erklæret programpunkt for udgivelsen var imidlertid, at man ville tilstræbe en geografisk spredning og en repræsentativitet for driftstyper indenfor det omfang, det er muligt med et udvalg på fire til fem godser. Der tilsigtes endvidere en mere nuanceret opfattelse af godsejernes politik i reformperioden og af de problemer, reformernes praktiske gennemførelse afstedkom.

Med al respekt for det utvivlsomt store forberedelsesarbejde, det må have kostet at finde frem til de udvalgte godsforvalterbreve, så må man dog fastslå, at udgaven faktisk præsenterer *tre* forskellige godsadministrationer, at disse tre alle hørte til nogle af landets største, og at vi således ikke kan gøres bekendt med de problemer, mindre jordegodser og andre driftstyper var stillet overfor.

Imidlertid omfatter »bestanden« af bevarede godsarkiver (for så vidt landsarkivernes indhold angår) jo fortrinsvis arkivalier fra storgodserne; i det mindste indeholder de mindre godsers arkiver ofte kun fæste- og skifteprotokoller eller måske et par jordebøger. Det er altså nok vanskeligt at finde gode eksempler på godsforvalterbreve, der viser os små-godsejerens/forvalterens syn på sagerne.

Vi har i det foreliggende breve fra et sjællandsk, et jysk og et falstersk storgods. De fynske provinser (Fyn og Langeland) er ikke repræsenteret, angiveligt fordi Landsarkivet for Fyn ikke »besad relevant materiale«. Det skal medgives, at man næppe vil kunne finde materiale fra fynsområdet blot ved at gennemse godsregistraturer, men denne omstændighed forhindrer ikke, at der også skulle eksistere sager fra Fyn, som viser os godsforvalteres betragtninger fremsat overfor deres arbejdsgivere eller andre. Ingen forsker behøver opgive ævret, fordi hans blik ikke lige er faldet på en linie i arkivfortegnelsen med den forjættende ordlyd: Breve fra godsforvalteren. De gode forvaltere arkiverede ikke med omsorgsfuldt henblik på at kunne servere brevsamlinger bekvemt for fremtidens historikere. Derimod ytrede de sig om stort og småt på skrift til deres som oftest bortrejste herskaber, og man vil

finde disse ytringer i brevkopibøger, i indberetninger eller i deres svar på godsejerens regnskabsantegnelser.

Noget så tilsyneladende kedeligt, som svar på regnskabsantegnelser, kan undertiden vise sig at indeholde mange lange udredninger, problemformuleringer samt jammer- og klagehyl fra en ophängt godsforvalter, stof der (som sagt undertiden) kan konkurrere med de noget så håndgribelige *breve*. Der er absolut ingen grund til at forholde læseren nævnte omstændigheder, hvad OHC synes at gøre.

Når netop godserne Holsteinsborg, Scheel og Korselitze er valgt her skyldes det, hvis man ikke tager fejl, at der faktisk foreligger ganske gode registraturer i landsarkiverne for disse arkivers indhold. For at bringe forskningen i godsforvalternes brevmateriale videre ville det have været velgørende, om det var blevet oplyst, hvor der i øvrigt findes lignende materiale. Hvad med godsarkiverne fra Åsumgård i Ausum herred, hvad med Boller og Møgelkjær i Bjerre herred, Bratskov i Øster Hanherred, Børglum i herredet af samme navn – eller hvad med det sjællandske Giesegård? Måske var det en ide at få tværregistreret godsforvalterkorrespondance fra hele landet, for eksempel op til 1900.

Det fremlagte brevmateriale er dog som sagt glimrende, og belyser storgodsdriftens mange forhold alsidigt. For nu at tage et eksempel: Rapporterne fra Hans Smidth på Korselitze giver et meget dramatisk billede af stemningen blandt bønderne »der næsten er gale af indbildninger over den frihed, de venter hver dag skal begunstige dem«, som det skrives – alt på den tid hvor Den Store Landbo-kommissions arbejde indgød bønderne en ekstraordinær frimodighed. Faktisk var forvalteren omkring 1790/91 skrækslagen og nerveoprevet; hver dags opgaver syntes farefulde. Bønderne var frække i munden, lurende og hemmelighedsfulde; de holdt ulovlige møder for at lægge deres snedige strategi, de søgte at torpedere den gældende hove-riforening, og de gjorde i et og alt livet surt for den gode forvalter. *Han* måtte døje, medens herskabet selv blev skånet for den direkte konfrontation, men Smidth arbejdede og bad alligevel for sin herre »dag og nat«. Samtidig indrømmede han overfor Classens agent i København, at »disse Satans bønder er færdige at ødelægge mig«.

Lad det være nok med denne korte prøve på brevstoffet, enhver kan selv hente indsigt i storgodsdriftens problemer ved hjælp af forvalterbrevene.

Publikationens øvrige udstyr omfatter en »ordliste«, hvor forklaring gives på begreber, der ikke forudsættes alment bekendte. Den er udarbejdet med omhu og identificerer blandt andet en række forordninger, som forvalterne kun har omtalt ved dato i korrespondancen. Som afslutning finder man et navnerregister, der medtager samtlige sted- og personnavne i teksterne. For at opsummere:

Den foreliggende publikation vil gøre nytte hos enhver, der ønsker at vide noget om det sene 1700-tals landbop problemer, blot synes det, at udgiveren selv i indledningen har forholdt sig lidt usikkert til stoffet.

Lotte Dombernowsky

F. Uldall: Danmarks Middelalderlige Kirkeklokker. 1. Udgave København 1906, 2. Udgave med efterskrift af Jens Vellev, Forlaget HIKUIN 1982. 392 s. kr. 250.

I en lang periode, der omfatter sidste del af 1800-tallet og strækker sig et godt stykke ind i dette århundrede, var den danske historiker verden præget af bestræbelser på at samle, undersøge og udgive forskellige kildetyper i så fuldstændig form som muligt. Omhyggeligt og langvarigt arbejde resulterede i storslåede monografier og kildepublikationer. Uldalls bog om Danmarks middelalderlige kirkeklokker er et sådant imponerende værk – frugten af en enkelt mands mangeårige intense studier.

Arkitekt F. Uldall (1839–1921) havde allerede længe foretaget undersøgelser i danske landsbykirker, da hans interesse i 1883 vakte for studiet af de middelalderlige kirkeklokker i Danmark. Da de ældre beskrivelser var mangelfulde, gav han sig i kast med det storstilede projekt, personligt at undersøge alle eksisterende middelalderlige klokker i landet, – et arbejde, der kom til at strække sig over mere end 20 år. På talrige rejser foretog han undersøgelser og opmålinger. Mange klokker bærer indskrifter, støbermærker eller dekorative relieffer og figurer, og for at opnå en nøjagtig kopiering af disse til videre studier anvendte han en metode med aftryk af klokkerne i fugtet papir. Derved undgik han de sædvanlige fejlmuligheder ved afskrift og tegninger. Uldalls egne papaftryk blev suppleret med aftryk, som lokale interesserede foretog efter hans anvisninger og sendte til ham, og således fik han efterhånden en imponerende samling, der sammen med materialet fra hans mange undersøgelsesrejser kunne danne udgangspunkt for arbejdet med læsning af indskrifterne og tolkning af udsmykningen.

I 1906 udkom da resultatet af det omfattende arbejde, den store bog om Danmarks Middelalderlige Kirkeklokker. Bogens første del består af et Forord med en redegørelse for Uldalls arbejde, og en indledning, der beskriver fremgangsmåden ved klokkestøbning og anfører de tekniske betegnelser på en klokkes bestanddele. Desuden gives en kort oversigt over de danske klokkers udvikling og en skildring af den sorgelige skæbne, der ramte mange middelalderlige klokker under de konfiskationer, som kongerne Frederik I, Frederik II og Christian IV gennemførte for at skaffe malm til kanonstøbning.

I et særligt afsnit om klokkenes kulturhistoriske

betydning behandler Uldall klokkenes rolle i den katolske kirke i middelalderen og følger deres funktion i kirkens liv også efter reformationen. En fuldstændig oversættelse til tysk af dette afsnit slutter bogens første del.

Derpå følger katalogdelen, der er en beskrivelse og tolkning af kirkeklokkerne, hvor Uldall har tilstræbt at medtage alle eksisterende middelalderklokker, samt forsvundne klokker, sidstnævnte dog fortrinsvis, hvis de »danner rækker«, dvs. at de har fælles støber eller beslægtet indskrift med eksisterende klokker. Katalogen, der omfatter 894 numre, er i 18 afsnit. Opdelingen er bestemt af klokkenes datering og deres inskriptions- og dekorationstyper. Indenfor de enkelte afsnit opdeles klokkerne efter støbere og hjemsted. Der bringes talrige fotografier, hovedsageligt efter papaftrykkene af indskrifter, relieffer m.v.

Bogen afsluttes af fire alfabetiske registre: 1) klokkestøbere, der har arbejdet i eller for Danmark, 2) Udenlandske støbere, der er nævnt sammenligningsvis, 3) Klokker (og nogle malm-døbefonte) fra middelalderens Danmark, ordnet alfabetisk efter kirker, og 4) Klokker, pilgrimstegn og byvåbner fra middelalderen m.v. i udlandet. Sidstnævnte register er lidt forvirrende, idet det også tjener som sagregister med henvisninger til bogens første del. Midt mellem navnene på udenlandske lokaliteter står henvisninger til »klokke-rust, overtro dermed« eller »Benediktinernes betydning for Middelalderens Kulturliv«. Værket har ingen litteraturliste men et stort noteapparat med henvisninger.

Uldalls bog vakte ved udgivelsen berettiget opsig og indtog en selvfølgelig plads som det autoritative værk om de middelalderlige kirkeklokker. Værket fik stor betydning ved at vække interesse for bevarelsen af klokkerne. Den omhyggelige registrering påviste, at der var bevaret langt flere middelalderklokker end hidtil antaget, og skønt en del klokker også efter 1906 er blevet kasserede og omstøbte, har »Uldall« uden tvivl reddet mangan gammel klokke fra undergang. Bogen har tjent som et uundværligt redskab for den, der vil arbejde med danske kirker i middelalderen.

Det er derfor et udmærket initiativ, at forlaget HIKUIN nu har genudgivet Uldalls bog i fotografisk optryk, forsynet med et efterskrift af Jens Vellev. Bogen er i stift bind og optrykket er vellykket. De mange illustrationer står tydeligt, omend lidt mørkere end i 1. Udgaven. Jens Vellevs efterskrift er ganske kortfattet men med mange velvalgte illustrationer. Han giver en skildring af Uldalls arbejde og supplerer med oplysninger om fundet af klokke- eller rettere metalstøberiet ved Sortebrødreklosteret i Odense 1978–79, der viser en omfattende lokal produktion af bronze-støbte varer. Der er en årstalsliste om Uldalls liv og en fortegnelse over Uldall-biografier. Endelig har Vellev lavet en liste med et udvalg af den klokkelitteratur, der er udkommet siden 1906.

Ethvert genoptryk af ældre videnskabelige værker må give anledning til overvejelser. Står værket oplysninger og konklusioner stadig i det væsentlige til troende eller har senere forskning på afgørende punkter revideret eller suppleret, så genoptrykket snarere må skønnes at have forskningshistorisk interesse? I »Uldalls« tilfælde er der ingen tvivl. Det er et anerkendt standardværk og resultaterne forældes ikke. At nogle af de klokker, Uldall har beskrevet, siden er gået til grunde, forøger kun værdien af bogen. Redaktionen af »Danmarks Kirker« på Nationalmuseet, der i forbindelse med beskrivelsen er kirkebygninger og inventar også arbejder dybtgående med »Uldall«, har erfaring for, at hans læsning og tolkning af klokkernes inskriptioner m.v. er meget pålidelig, ligesom man fremhæver den udmærkede kvalitet af hans klokkepapaftryk.

En afløser for »Uldall« vil næppe nogensinde udkomme, men »Danmarks Kirker« udgør dog, om ikke et alternativ, så dog et supplement, der, når værket ad åre afsluttes, vil dække hele kongeriget. I det sagregister, der afslutter »Kirkeværkets« gennemgang af hvert amts kirker, kan man ved opslag under »Klokker« finde henvisninger til amtets kirkeklokker, grupperet efter datering. Tilsvarende findes henvisninger under »Klokkestøbere«. »Kirkeværket« anvender »Uldall« i sin tolkning af klokkernes udsmykning, men hver enkelt klokkebeskrivelse bygger på egne iagttagelser og de systematiske kirkeundersøgelser har af og til bragt nyt frem om klokkerne.

Sammenholdes »Uldall« med »Danmarks Kirker« ses således, at »kirkeværket« kan anføre adskillige eksisterende middelalderklokker, som ikke nævnes hos Uldall, f.eks. i Tyrstrup og Roager kirker (DK, Sønderjylland, s. 284 og 1180), Stokke-marke, Tirsted og Kappel kirker (DK, Maribo Amt, s. 463, 816 og 313), Roskilde Vor Frue (DK, Kbh. Amt 88) og Nykøbing Mors (DK, Thisted Amt, s. 76). Uldall var klar over, at han næppe havde omtalt enhver eksisterende klokke, men han håbede, at kun få ville savnes, »særlig af saadanne, der bære Indskrift eller Prydelser og derfor som Regel have den største Interesse«. De ovennævnte klokker, der har undgået Uldalls opmærksomhed, er da også alle klokker fra gotisk tid, uden indskrift. Det er en sjældenhed, at Uldall overser en klokke med indskrift, men det er dog tilfældet med klokken i Resen kirke, Hindborg hrd, Viborg amt, som oprindeligt stammer fra den forsvundne Dueholm Klosterkirke og bærer indskriften »Nicolaus me fecit in nomine Domini« (Nicolaus gjorde mig i Herrens navn). Uldall nævner andre klokker af samme støber s. 68 ff. (DK, Thisted Amt, s. 88).

En type klokker, som man ikke kan vente at finde hos »Uldall« er de katolske messeklokker. Disse ganske små klokker blev anvendt til at give tegn, når præsten under messen løftede den forvandlede oblat og menigheden skulle knæle. Få messeklokker er bevaret, og de er kun undtagelsesvis medta-

get. Af 18 sønderjyske bevarede messeklokker har Uldall kun 2 (Ulkebøl, Højer).

Endelig har »Danmarks Kirker« flere beskrivelser end Uldall af middelalderklokker, der nu er forsvundet, f.eks. Blovstrød-klokken fra 1472 og Skibbys klokke fra 1515, støbt af Johannes Fastenowe (DK, Fr.borg Amt, s. 915 og 2693) eller klokken i Skørring fra 1480 (DK, Århus Amt, s. 1937). De grundige arkivundersøgelser, som »Kirkeværket« bygger på, havde Uldall naturligvis ingen mulighed for at foretage, og han gør da også selv opmærksom på, at de forsvundne klokker må komme i anden række. (s. IV). Det primære er de bevarede middelalderklokker.

Som Uldall selv fremhæver, åbner klokkestudier perspektiver i mange forskellige retninger, og indebærer arbejde med forskellige skrifttyper og sprog, helgenbilleder, pilgrimsmærker, segl, våbenskjolde og mønter. Uldall kunne selvsagt ikke beherske alle disse områder, men han støttede sig på en udstrakt korrespondance med eksperter, hvor problemerne blev diskuteret. Tolkningerne kan vel undertiden være diskutabile eller usikre, men Uldall gør i så fald gerne opmærksom på det og bringer under alle omstændigheder udførlig dokumentation. Læsning i Uldalls bog giver således gang på gang spændende indblik i middelalderens verden. Jeg kunne have lyst til at nævne som et eksempel det interessante stifterbillede, der af en dygtig tegner er indridset i støbekappen til den næststørste klokke i Skovkloster (det nuværende Herlufsholm) (Uldall, fig. 41). Billedet, der efter støbningen står med fine linier på klokkelegemet, viser den munkeklædte stifter (eller støberen?), der knælende rækker en lille klokke-model op til S. Peder. Således kan klokker give deres bidrag til vor viden om middelalderens billedkunst og kirkeliv. (om lignende »tegninger« på tyske klokker, se Kurt Hübner: Die Mittelalterlichen Glockenritzungen, Berlin 1968).

Den prisværdige genudgivelse af »Uldall« vil gøre det lettere at benytte klokkerne som kulturhistoriske kilder, og der er håb om, at bogen med tiden kan blive fulgt op af uddybende eller supplerende studier af de danske klokker, såvel fra middelalderen som fra senere tider.

Poul Grønder-Hansen

Poul Svensson: *Frøslevskrinet*. Fotos ved Helge Krempin. De unges Kunstkrede, Flensborg. I kommission hos Padborg boghandel, 80 s., ill., 1981, kr. 260.

Da Nationalmuseets Frøslevskrin 1872 blev fundet ved Tørvegravning i Frøslev Mose i Sønderjylland, skulde det retteligt have været afleveret til de tyske Myndigheder. Ved Mellemkomst fra en dansksindset Skolelærer, der 1864 var blevet afskediget fra sit Embede i det nærliggende Ellund, kom dets

emailede Metaldele (men desværre ikke dets Trækerne, som formentlig rummede Relikvier) i Stedet til Oldnordisk Museum i København. Under disse Omstændigheder er det forstaaeligt, at man paa Museet indskrænkede Oplysningerne i Inventarprotokollen til det mindst mulige. Da der efter Afstemningen 1920 opstod nogen Nervøsitet for, at Skrinet vilde blive krævet udleveret til Tyskland, lykkedes det den ene af Nationalmuseets daværende to Direktører, M. Mackeprang, der selv var Sønderjyde, gennem sine Forbindelser i Landsdelen at faa opklaret, at Skrinet var fundet paa nu atter dansk Omraade skønt meget tæt paa den nye Landegrænse. I »Hærvejen« meddeler Hugo Matthiessen i en Note, at han har faaet Fundstedet udpeget af en Mand fra Frøslev, men det er ikke indtegnet paa Bogens Kort. Nu ligger omsider alt omkring Fundet af Skrinet klart i Dagen. Æren herfor tilkommer Gymnasielærer Poul Svensson, som er bosat i Frøslev. En Eftergravning paa Fundstedet vil, efter hvad P. S. venligt har oplyst, være uden Mening, idet den paagældende Moselod er gennemgravet for Tørv. Spørgsmaalet om, hvorfor Skrinet er havnet netop her, bliver derfor næppe nogensinde løst.

Allerede i P. S.s første Meddelelser om Frøslevskrinet (Flensborg Avis 22/12 1979; Jyske Tidende 16/3 1980; Sønderjysk Månedsskrift 1980, Nr. 8, S. 209-14; Slesvigland 1980, Nr. 8, S 182 f.) sporede det tydeligt, at hans Interesse for Skrinet gik videre end til en blot og bar Lokalisering af Fundstedet, og denne Interesse er nu resulteret i en sand Pragtpublikation. Man mindes ikke at have set en saa overdaadigt udstyret Fremlæggelse af et enkelt Stykke middelalderligt Kunsthaandværk: stort Format, dyrt Papir, ødsel typografisk Opsætning og først og fremmest et Utal af Illustrationer, Hovedparten Fotografier ved Helge Krempin og heraf mangfoldige gengivet i Farver. Bogen er smukt trykt hos Th. Laursen i Tønder. Hvor det dygtige Reproduktionsarbejde er udført, nævnes ikke.

Mindre kunde have gjort det, og hele denne Pragtfoldelse har til Følge, at Læseren umiddelbart forventer, at Teksten er paa samme høje Kvalitetsniveau. Det er den – desværre – langt fra. Man sidder efter Læsningen tilbage med en utilpas Fornemmelse af, at det nok havde været bedre, hvis P. S. havde holdt sig til sin oprindelige Plan om en Billedbog. Selv forklarer han sit ændrede Standpunkt med, at der undervejs var tilvejebragt meget nyt Stof, som maatte frem. Substansen heri er dog ikke væsentligere end, at det hele kunde være trængt sammen i fyldige Billedunderskrifter. Som Teksten nu fremtræder, er den skæmmet af en rent ud utaalelig Bredde.

Fundhistorien – et Felt hvor P. S. er suveræn – spindes i Kapitlerne »Frøslevskrinets fundsted« og »Fra Ellund til Nationalmuseet« ud til de mindste Detailler med Redegørelse for alle implicerede Familieforhold og med Gengivelse af et Fotografi af Finderens Barnebarn. Skønt allerede fyldigt re-

fereret i Teksten aftrykkes som Bilag 1 og 2 henholdsvis et Brev fra 1921 om Fundomstændighederne og en Redegørelse fra Højesteretsdommer Frants Thygesen om tysk eller dansk Ejendomsret til Skrinet. – De efterfølgende Kapitler om Motiverne i Skrinets Udsmykning har alene kunnet bringes op paa deres betydelige Omfang ved Aftrykning af en Mængde Bibelsteder fra baade det Gamle og det Ny Testamente samt Nadverordene og Citater fra Bent Noack og P. G. Lindhardt om deres divergerende Opfattelse af Oldkirkens Syn paa Kristi Genkomst. Rent Fyldstof.

Særpræget Læsning er derimod et Kapitel om »Kuglerne«, d.v.s. de mange imiterede Naglehoveder, som er et karakteristisk Træk ikke blot ved Frøslevskrinet men ogsaa ved andre Skrin, der – bl.a. af denne Grund – føres sammen, og som har givet Gruppen Navnet: Knopskrin. Allerede i Indledningen har P. S. bevæget sig ud paa de Lauringske Dybder ved at acceptere hans højst usandsynlige Formodning om, at Skrinet maaske er nedlagt i Mosen som et Offer (Valdemarerne (1959), S. 217). I Stednavnet Frøslev indgaar jo Gudenavnet Freyr. Nu tages Linien op fra Talmystiken i »Danmarks Haab og Horn«. I Naglehovedernes Antal og Fordeling anes »en ordnet form for uorden, som næppe kan være helt tilfældig«. Det ligger i selve Sagens Natur, at en saadan skjult Symbolik vanskeligt kan bevises eller modbevises, og hver Mand sin Lyst. Saa meget kan dog siges, at P. S.s Forklaring af de 53 Naglehoveder paa Frøslevskrinets Dækplade (et Tal der kun naas ved at medregne Medaillonen under Krucifikset) som inspireret af de fem saakaldte Dekader og Kvastens ekstra tre Perler i en Rosenkrans ikke har Sandsynligheden for sig. To store Gengivelser af aldeles lige gyldige Rosenkranse kunde være sparet. P. S. har selv en Fornemmelse af, at Frøslevskrinet maaske er ældre end Rosenkransen som Fænomen (hvilket er rigtigt), »men respekten for tallet 53 kan let være af gammel dato«. Det faktiske Forhold er, at Opdelingen i fem Dekader ikke kendes før 1400-Aarene og først slaar helt igennem i det følgende Aarhundrede. P. S. kunde have haft god Nytte af det udmærkede Katalog, der blev udarbejdet til den store Rosenkrans-Udstilling, som det ærkebiskoppelege Museum i Köln i 1975 arrangerede i 500-Aaret for Stiftelsen af det stedlige Rosenkrans-Broderskab.

Efter nogle Kapitler om »Kirkens pragt og dragt«, »Præstedragt«, »Helgendragt«, »Relikvieskrin, rejselatter eller hvad?« og »Stiltræk«, der kun er langt udtrukne Referater af Oplysninger hentet fra diverse Haandbøger, ledes vi omsider frem til det, som nok er P. S.s egentlige Sigte med Bogen: Henførelsen af Frøslevskrinets Mester til den Landsdel, af hvis Jord det blev fremdraget. Som Indledning aftrykkes (i Oversættelse) et langt Citat fra den Afhandling, hvori Poul Nørlund i sin Tid med stor Forsigtighed argumenterede for, at Frøslevskrinet maaske er af dansk Oprindelse

(Acta Archaeologica IV (1933), S. 1–32). Det er P. S.s Opfattelse, at »hvis (Kursiveringen min) Poul Nørlund har ret i, at Frøslevskrinet stammer fra Danmark, så skulle man også tro, at det ville være muligt at pege på en bestemt lokalitet, og her kommer Slesvig i søgelyset«. Denne Maade at stille Problemet op paa er den omvendte Verden. P. S. kan ikke hævde, at han ikke er blevet advaret. De to Gange jeg har skrevet om Frøslevskrinet, har det skullet gøres kortfattet og populært, men jeg har i begge Tilfælde givet klart Udtryk for Skepsis m.H.t. dets Danskhed. Skønt ingen af mine to Omtaler af Skrinet figurerer i Litteraturfortegnelsen, viser Citater i Teksten, at de er P. S. vel kendte, men meget symptomatisk udelades de kritiske Passager; de passer ikke i P. S.s Kram. Og dog byggede min Reservation paa reelle Forhold. Mindre værdifulde var nok mine egne Overvejelser, men da et af Gruppens Skrin i 1948 var udbudt til Salg i Schweiz afgav Poul Nørlund til Ny Carlsbergfondet et Responsum, hvori han forlod sin hidtidige Opfattelse. »Jeg har« – skrev han her – »i sin tid . . . givet en samlet behandling af hele denne gruppe af relikvieskrin og hypotetisk foreslaaet dem som dansk arbejde fra tiden kort efter 1100. Min Hypotese blev støttet af Otto v. Falke . . . i »Pantheon« . . . Jeg har imidlertid aldrig fundet, at mine argumenter var særlig stærke, og de nye argumenter, som Falke anfører, beror delvis paa misforstaaelser. Jeg har nu taget hele spørgsmaalet op igen til overvejelse og særlig studeret gruppens hovedstykke, som befinder sig i Hildesheim domkirkeskat, og jeg føler mig herefter endnu mere tvivlende end før. Jeg vil snarest være tilbøjelig til at afrafale den danske Hypotese, og formoder, at oprindelsesstedet er Nordvest-Tyskland eller eventuelt i England. Da proveniensen er saa usikker, og prisen saa svimlende, vil jeg ikke finde det rimeligt at arbejde yderligere for, at Nationalmuseet kan erhverve skrinet fra »Samlung Schloss Rohoncz«, der nok hører til de største, men ingenlunde til de interessanteste indenfor gruppens«.

Desværre er denne Udtalelse aldrig blevet kendt i videre Kredse, og Nørlunds Afhandling har derfor bevaret sin Indflydelse. Det er stadig det almindeligste, at Skrinene, med et forsigtigt Spørgsmaaltegn vedføjet, betegnes som dansk, subsidiært nordtysk Arbejde. Det vil glæde P. S., at denne Tilskrivning, med kraftig Anvendelse af Nørlunds af Nørlund selv opgivne Argumentation allersenest er blevet indsnævret til »Schleswig/Danemark (?)« (Peter Springer: Kreuzfusse (Bronzegeräte des Mittelalters Bd. 3, Berlin 1981)). Det bør dog her erindres, at Slesvig-Hypotesen allerede i 1904 blev fremsat af Otto v. Falke, men at selv en Autoritet som han ikke følte sig mere sikker, end at han opgav den til Fordel for England og dernæst Irland som Tilvirkningssted for til sidst, men altsaa ud fra en mangelfuld Forstaaelse, at slutte sig til Nørlunds Opfattelse. Intet viser bedre, at en Lokalisering af Skrinenes Proveniensen er et af de mest intri-

kate Problemer i den romanske Kunstindustris Historie. Også Italien har ubemærket af P. S. været bragt ind i Billedet efter, at de to Stykker i italienske Samlinger (Monte Cassino og Palazzo Venezia, Rom) i 1948 blev øget med et tredje ved Aabningen af Helgenen San Ricardo's Sarkofag i San Frediano-Kirken i Lucca. Endnu et Skrin af Gruppen, fra San Pedro de Roda (Catalonien) venter for Øjeblikket paa Publicering og drager nødvendigvis Spanien ind i Interesséfeltet.

Saa meget kan imidlertid med Sikkerhed siges, at de Argumenter, som P. S. fremfører til Støtte for Slesvig som det Sted, hvor Skrinene er blevet til er aldeles værdiløse. En Paastand om, at en Opdeling som paa Frøslevskrinet – af Figurrækker ved Hjælp af Arkader – skal være et Særkende for sønderjysk Middelalderkunst, er positivt forkert. Med Formodningen om, at de blaa og gule Farver (Guld), som dominerer Frøslevskrinet, ved sin Overensstemmelse med Hertugdømmet Slesvigs heraldiske Farver, skulde pege mod Slesvig By, er P. S. ude paa de helt vilde Vover. Som Else Roesdahl har paapeget i en særdeles kyndig Anmeldelse (Aarhus Stiftstidende 11/11 1981) er Farvespektret baade paa Frøslevskrinet og de andre fra samme Værksted udgaaede Skrin langt mere righoldigt. Hvor fjernet P. S. i Virkeligheden staar fra den aktuelle Forskning omkring disse Arbejder, ses af hans Forsøg paa (S. 135) at ajourføre Nørlunds Fortegnelse over Gruppens Skrin. Skrinet Nørlund VII, hvis Lokalitet angives ukendt, har i umindelige Tider været i The Wernher Collection paa Luton Hoo, 40–50 Kilometer Nord for London, og overgik i 1978 sammen med ni andre af Samlingens værdifuldeste Stykker til The British Museum i London til Nedbringning af Englands store Arveafgift. Skrinet Nørlund VIII har P. S. forgæves eftersøgt i Erimitage-Museet i Leningrad, der ikke var i Stand til at oplyse, hvor det nu befinder sig. Det var dette Skrin, der i 1948 blev tilbudt Nationalmuseet, men som det følgende Aar blev erhvervet af The Cleveland Museum of Art, hvor det fortsat findes.

Gennem hele P. S.s Bog ulmer en kun med Betsvær dulgt Harmе over, at uforstaaende Museumsfolk har »undervurderet« eller talt »nedsættende« om Frøslevskrinet. Paa S. 91 hænges vi ud i fuld Figur, og for at demonstrere vor Uformuenhed har P. S. formaaet Ide Löppenthin til som Kunsthistoriker at give en Vurdering af Skrinet: »Ansigt til ansigt med Frøslevskrinet« (S. 93–97). Det vil maaske overraske P. S., at jeg fuldt ud kan tiltræde Ide Löppenthins Vurdering. I de mange Aar, jeg har beskæftiget mig med dansk Middelalder, er der faa Arbejder, der har optaget mig saa intenst som Frøslevskrinet, og jeg har aldrig følt nogen Mod-sætning mellem dets umaadelige kunstneriske Styrke og dets tekniske Primitivitet. Vil Duborg-Skolens mangeaarige Lærer i Kunstforstaaelse nu belære os om, at der mellem disse to Forhold nødvendigvis er en Afgrund befæstet? At Frøslev-

skrinet og Gruppens øvrige Skrin i teknisk Henseende nærmer sig Undergrænsen – og det er alene det, vi forstokkede Museumsfolk har udtalt os om – er en Kendsgerning, som ikke kan ændres ved, at Frølevskrinet er fundet i Sønderjylland. Det maa P. S. leve med.

Tage E. Christiansen

Povl Schmidt og Jørgen Gleerup: Rids af offentlighedsformernes udvikling i Danmark 1660–1901. Odense Universitetsforlag 1982. 121 s., Kr. 73,20, i abonnement 48.80.

Povl Schmidt og Jørgen Gleerup: Livsrum og oplevelsesformer. Kulturhistorisk billedrække 1700–1900. Odense Universitetsforlag 1982. 132 s. illustreret, Kr. 97,60, i abonnement 73,20.

De to bøger indgår i skriftserien »Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880–1920« som forfatterne er redaktører af og flittige bidragydere til med titler som bl.a.: »Litteratur for Menigmand« og »Den borgerlige katastrofe og romanen i det 19. årh«.

Hvad skal en anmelder stille op med to bøger hvis hovedsynspunkter ganske svarer til anmelderens. Han/hun kan selvfølgelig skrive at her er to fremragende bøger fordi de fremlægger rigtige og relevante opfattelser af bevidsthedsproduktionens samfundsmæssige placering og funktion fra en vældens indførelse til systemskiftet. Og det gør anmelderen så.

Men enigheden går som sagt på hovedsynspunkterne, ikke på alle detaljerne. »Rids af offentlighedsformerne« er et ideologihistorisk overblik der behandler nogle (ikke alle) offentlighedsformer fra den feudale repræsentative til den borgerlige offentlighed herunder indbefattet en modoffentlighed, nemlig den agrare. De omtalte offentlighedsformer er de litterære og de politiske hvilket er forståeligt af hensyn til emnets/arbejdets omfang og fordi den anden bog, »Livsrum«, søger at give et tilsvarende kulturhistorisk overblik. Dog savner man alligevel en omtale af andre fællesskabende livsmønstre som for mange mennesker har været langt mere nærværende end de litterære og politiske.

Savnet er måske stærkest mht modoffentlighederne. Bogen opererer stort set kun med den agrare. Der påvises klart at den politiske bondebevægelse indfanges i den borgerlige offentlighed mens derimod den sociale bondebevægelse organiserer en selvstændig modoffentlighed i højskoler og andelsbevægelse, hvor det demokratiske princip kædes sammen med klassespecifikke interesser. »Det er som et led i den her skitserede modkultur, tematiseringer hos århundredets bondeforfattere må

forklares« (p. 95). Det særlige ved bondelitteraturen er at dens »modlogik« (i forhold til den borgerlige litterære institution) for en stor del betjener sig af en ikonografi i form af ritualer og symbolinventar som almuekulturen stort set var ene om at forvalte. Det er en spændende karakteristik som bare også efterlader savnet af en særskilt behandling af disse offentlighedsformer for såvel bondeklassen som landarbejderne og industriarbejderne (skriftserien er jo heller ikke færdig endnu).

Den samme indvending mod emneafgrænsning gælder også for »Livsrum« der alligevel repræsenterer et solidt og imponerende pionerarbejde inden for et i Danmark forsømt område: at sætte arkitektur, haveindretning og billedkunst ind i en samfundsmæssig sammenhæng, at se dem som udtryk for »psykosociale livsmønstre«. Indholdsfortegnelsen angiver bogens hovedtemaer: Det ceremonielle liv 1680–1720, Landliggerliv 1740–1780, Det individualiserede liv 1790–1830, Familieliv 1830–1870, By og land 1870–1910.

Det kan måske diskuteres om valget af Clausholm som udtryk for det ceremonielle liv er det bedste. Eksemplet er næsten for tydeligt med den specielle tilknytning denne herregård havde til kongen. Det er ganske rigtigt at Clausholm ikke i indretning levede rum for privat eller familiemæssigt liv. Blot må man huske på at dette ikke var et specielt fænomen for herskerklassens byggeri i den tidlige enevælde. Således var forholdene også århundreder tidligere, tænk fx på Kronborg. Bernstorff slot bruges som eksempel til afsnittet om landliggerliv. I en vis modsætning til Clausholms ceremonielle liv står der her at »den rumlige intimisering af aristokratiets familieliv var således samtidig en sjælelig inderliggørelse af det«. Der er nok ikke tvivl om at landstederne er udtryk for en inderliggørelse men det er dog så som så med den rumlige intimisering i en bygning hvis grundplan viser at alle værelserne er forbundet med hinanden og ikke med forbindende korridorer.

I det hele taget er det særdeles vanskeligt at skaffe sig tilstrækkelig empirisk sikkerhed for generaliserende tolkninger af ikke-sproglige udtryksformer som arkitektur og maleri. Da jeg tidligere har erklæret mig ganske enig med bøgernes hovedsynspunkter mener jeg også at »nyklassicismen blev det formsprog, hvorigennem borgerskabet kunne manifestere sin voksende selvbevidsthed og formulere sit kulturelle førerskab« (p. 32). Skyldes denne anvendelse af en byggestil selve stilens specielle egnethed for en befolkningsklasse og er nyklassicismen kun opstået/opfundet ud fra borgerskabets behov for netop dette arkitektoniske udtryk? Eller skyldes det bare at stil og borgerskab var samtidige forekomster? Hvis man erstatter ordet nyklassicisme med renaissance kunne den samme citerede arkitekturkarakteristik vel også gælde for fx 1600-tallets købmandsgårde, tænk på Jens Bangs Stenhus i Aalborg. Med sine utrolig mange spændende sammenkoblinger mellem kul-

turelle ytringer og samfundsformationerne formår denne bog – så lidt som andre af slagsen – dog ikke at finde det kit der argumentationsfrit forbinder væsen og fremtrædelsesform. Det er ingen bebrejdede men en opfordring til videre bearbejdning.

På enkelte områder forekommer bøgerne selvmodsigende. Selvejerbøndernes overgang fra naturalie- til pengeøkonomi omtales ikke som selvstændigt initiativ men som en tilskyndelse ude/ovenfra hvorimod bondeoffentlighederne opfattes som former »hvorunder den vakte landbefolkning søger at udvikle sin selvstændighed og myndighed« (p. 81).

Uforklarligt er det også når der om bøndergårdenes stuehus i perioden 1830–70 står at »det blev mere rummeligt, og hvor opholds- og soverum tidligere havde været det samme, blev de nu adskilte, ligesom adskillelsen af forældrenes og børnenes soveværelser begyndte at dukke op« (p. 81) mens der om den følgende periodes stuehus skrives: »Fra dagligstuen forsvinder nu til gengæld alkoverne helt, og man får overalt på gårdene soveværelse, mens det endnu er mindre almindeligt, at der også indrettes børneværelse. Den som regel meget store børneflokk fordeles i forældrenes senge, slagbænke, udtrækskuffer o. lign.« (p. 126). Det sidste citat er som taget fra Troels-Lund: »Dagligt Liv i Norden i det sekstende Århundrede«.

»Livsrum« er fuld af gode illustrationer og den formår at give nogle helhedsopfattelser af en 200-årig udvikling. Begge bøger vil bestemt blive inspirationskilder for manges beskæftigelse med bevidsthedsproduktioner. Og som sagt hovedsynspunkterne . .

Hvis bøgerne ikke får den gennemslagskraft som de lægger op til er det selvforskyldt. Sproget! Disse bøger har som emne offentlighedsformer men opererer i en sproglig tillukkethed. Det sættes tydeligt i relief af de mange gode citater forfatterne bringer.

I »Rids« står der p. 22 om Holberg at »hans litterære produktion er forsøget på at strukturforvandle den klassiske, humanistisk-teologiske bevidsthedsdannelse (med dens tematiseringer af det statiske samfund med det i kald og stand forankrede menneske) til en borgerlig rationel dannelse, der i den almene fornufts navn kunne fungere som løftestang for byborgerskabets emancipation og samfundets økonomiske udvikling«. Den følgende side citeres Vilh. Andersen for følgende om Holbergs komedier: »Her møder Folket formeret som Publikum, et Publikum i Skørter og et med Krus og Piber. Her er lige over for hinanden Ølhuset og Barselsstuen d.c. det offentlige og det private, som endnu, skønt i andre Former, er Landemærkerne for de to Køns Publikumsfunktioner«.

I »Livsrum« omtales det sene 1800-tals myldrende og hektiske storbyliv på p. 106 af Herman Bang således: »Luften er tung med ufordøjede Ideer, som Diskussionen spredter, Aviserne i Hastværk forvansker under Cirkulationen, og som stoppes ind i vor elendige Hjerne, hvis Bohave allerede i

Forvejen er altfor broget og mangeartet. Hver Dag bringer nye Projekter, nye Tanker, som bringes Verden rundt med Telegrafan, og som vi i det mindste skal stifte Bekendtskab med og lærer at kende i Telegrammets kondenserede Form«. Forfatterens egen kondenserede sprog om samme emne læses på foranstående side: »Mylderet af vekslende indtryk blokerer for fordybelse og nødvendiggør en distancerethed og en vis blaserthed. Ved således at opbygge en karakterens overflade, der tildækker det individuelt subjektive, bliver byboen socialt fungibel i den flimrende storbykultur«.

Der udspringer ikke meget livsrum og mange oplevelser i sådanne sproglige formuleringer. Men på trods heraf er der virkelig mange oplevelser at hente i de to bøger.

Axel Bolvig

Søren Nancke-Krogh: Af jord er du kommet. Dan- skerne som jordbrugere gennem 6000 år. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck. 1982. 156 s., ill., kr. 118.

Et enkelt afsnit (s. 13–37) omhandler jordbrugere gennem årtusinder, det meste af bogen dog de sidste århundreder og især husmandsforhold. Forfatteren regner med, at husmænd og landarbejdere siden middelalderen har udgjort den talrigste del af landbefolkningen. Før 1800-tallet er dette kun rigtigt, hvis alle tjenestefolk (også gårdmandsbørn) regnes med til landboproletariatet.

Nancke-Krogh kalder selv i »Indledning« sin bog »et epos om Peder Madsen«, husmanden, der stiftede den første husmandsforening (Samsø 1888). At det var svært at finde frem til denne kendsgerning, kan anmelderen tale med om (se s. 10), selv om han hverken har glemt eller overset husmandsforeningen på Samsø. Det er glædeligt, at der nu foreligger en skildring af Peder Madsens livsløb (1834–1907) og navnlig hans indsats til gavn for småkårsfolk på Samsø. 5. august 1888 fik P. M. stiftet »Samsø Husmandsforening«, der foruden et flertal af husmænd også samlede en del gårdbrugere, ungkarle, håndværkere m.fl. En lærer blev kasserer. Landbrugskrisen medførte uenighed mellem husmænd og »bønder« (gårdmænd). Det kunne diskuteres, om husmandsforeningen var »uden socialistiske tendenser«. I januar 1890 blev Peder Madsen ikke genvalgt til bestyrelsen, var senere atter medlem, men fra 1894 »kun menigt medlem af den forening, han selv havde startet og opbygget«. I juni 1897 var P. M. med til at stifte øens første socialdemokratiske forening. Han kunne dog i 1898 støtte forsøget på at få oppositionen til at gå enigt til valg, men beklagede, at det ikke blev så let at få gårdmændene i tale, »da de var noget bange for socialisterne«.

Ligesom Peder Madsen synes forfatteren ud fra sin politiske indstilling ret ublid i sin omtale af

både Højre og de moderate, til dels også af landboforeningerne i de afsnit, der fører fremstillingen helt op til nutiden. Mere overraskende er Nancke-Krogshs tilbøjelighed til at nævne en mængde samtidshistoriske begivenheder, der ikke vedrører hovedemnet. Det skyldes antagelig hans flittige læsning af samtidens aviser, især egnsblade. Dette præger heldigvis ikke »Kilder«, et udvalg af fag- og skønlitteratur, især nyere arbejder.

Fridlev Skrubbeltrang

Evald Tang Kristensen og Peter Olsen m.fl.: Gamle kildevæld. Portrætter af danske eventyrfortællere og visesangere fra århundredskiftet. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck 1981. 168 s., indb., ill., kr. 228,50.

Hvor mange i nutiden har dannet sig et klart billede af folkemindesamleren Evald Tang Kristensen (i det følgende ETK), og hvad han har betydet for sin samtid?

Selv lærersøn blev ETK i mange år lærer i en bindstueegn, og tidligt følte han det som en opgave at indsamle og udgive gamle folkeminder. I Jylland kendte han fuldtud dialekterne, og det lykkedes ham at få udgivet hele rækker af bind med folkeminder (folkeviser, sagn og eventyr), ligesom han 1883 fik stiftet Folkemindesamfundet, hvis medlemsblad, »Skattegraveren«, han indtil 1889 redigerede. Takket være en fast statsunderstøttelse på årligt 1800 kr. blev det muligt for ETK at gennemføre et enestående indsamlingsarbejde, der skulle redde folkedigtningen. Han fik i sin lange levetid (1843–1929) samlet ca. 3.000 viser, 1000 melodier, 2.700 eventyr og langt over 25.000 sagn o.l. Den utrættelige vandringsmand opsøgte i løbet af mere end 50 år ca. 6.500 meddelere: gamle husmænd og -kvinder, jordløse landarbejdere, aftægtsfolk, fattiglemmer m.fl. Det var mænd og kvinder fra sidste tredjedel af det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede, næsten alle fattige folk, men gode fortællere. Derimod kunne ETK i 1898 notere »den Ejendommelighed, at Gaardmandsklassen ikke i min Tid i nogen synderlig Grad har været Indehaver af vore Folkeminder« (s. 13 i »Gamle kildevæld«).

Hos småkårsfolk blev ETK næsten overalt en velset gæst. Han kendte almuens levevis og udtryksmåde og var selv yderst nøjsom. Han kunne være utålmodig og bydende, men hans humor og ligefremme væsen førte gerne til målet og gav langt rigere udbytte end Svend Grundtvigs skriftlige forbindelse med folkemindesamlere i perioden 1848–83. ETK turde i 1898 fastslå, at alle egne i Jylland kendte til eventyrfortælling og visedigtning. De ældre almuesfolk var i den omhyggelige indsamlers øjne bærere af det gamle folkelige åndsliv. Og det var efter ETKs erfaring de oversete i

landbosamfundet, der mest trofast havde bevaret fortidsminderne. Omstrejfende tiggere var ofte »uovertræffelige Sangere og Fortællere«. Det sidste gjaldt tillige mange gamle håndværkssvende, handelsmænd, bissekræmmere og skærslibere, der som løn for deres fortællinger kunne opnå aftensmad, et tåleligt nattelø og davre hos de fastboende. En af de gamle kvinder, hvis fotografi er gengivet i »Gamle kildevæld«, havde lært alle sine historier og viser af sin mor, når de gik omkring med tiggerposen, og en anden havde endda fået lektier for af sin mor, så hun til gavns kunne lære de gamle viser. Forældres sans for at meddele deres børn, hvad de selv holdt af, havde givet folkeminderne en opdragende betydning.

ETK havde en glimrende hukommelse, og han var skolelæreren, der kunne nedskrive hurtigt og tydeligt, hvad han fik fortalt, og som udgiver fremlagde han stoffet, som han havde modtaget det. ETK afstod fra videnskabelige kommentarer, der formentlig også ville have afsløret hans mangler i den henseende. Man kan ikke se bort fra, at ETK var ensidig i sin opfattelse af folkelig kultur. I en artikel 1898 nævner han således hverken højskolen eller andelsbevægelsen, skønt deres stortid forlængst var inde.

»Gamle kildevæld« er tilegnet ETK.s søn Johannes E. Tang Kristensen i anledning af dennes 75 års fødselsdag den 27. december 1981. I et forord oplyses, at de fleste af bogens fotografier er optaget under ETK.s og fotografen Peter Olsens feltarbejde i eftersommeren 1895. Som 82-årig udgav ETK fotografierne i værket »Gamle Kildevæld« (1927). Billedmaterialet i det nu genoptrykte værk er omtrent det samme. Nyt er det derimod, at værket er udstyret med biografiske tekster til hvert enkelt fotografi. Materialet hertil er hentet fra flere af ETK.s værker samt fra hans trykte og utrykte optegnelser, undtagelsesvis fra andre kilder.

Efter »Forord« følger en Evald Tang Kristensen-biografi, der giver et godt indblik i ETK.s indsamlings- og udgivervirksomhed. Ved udgivelsen skulle eventyrets form nødigt adskille sig fra *indholdet*, men ETK tog dog visse hensyn. »Jeg har søgt at lempe mig efter den dannede Fortællemaade og har da skrevet, som jeg har tænkt mig, en folkelig Fortæller med nogen boglig Dannelse vilde forme Historien«. – Biografien afsluttes med genoptryk af en artikel, som ETK i 1898 fik optaget i »Illustreret Tidende«. Den kan betragtes som en introduktion til hans »Gamle Kildevæld«. Titlen var »Visesangere og Eventyrfortællere i Jylland«. Artiklen er her forsynet med noter.

Afsnittet »Bogen« giver interessante oplysninger om ETK.s forhold til sine meddelere. Stærkt tilskyndet af Axel Olrik (1865–1917) gik han lidt efter lidt over til at bringe »små Levnetstegninger«, der oplyste en del om hans kilder. Olrik foreslog i 1894, at ETK og han skulle planlægge en indsamling af biografiske oplysninger om de enkelte med-

delere og samtidig sørge for, at de blev afbildet (tegnet eller fotograferet). Helst så Olrik også, at en *kunstner* fulgte ETK, og under Olriks besøg hos denne i Hadsten, juni 1895, fik han den stedlige fotograf *Peter Olsen* til at følge ETK. Det blev ialt 5 sommerture, der resulterede i 72 billeder, og for hvert af dem nedskrev ETK en lille biografi. Sammen med Olrik ansøgte han om en understøttelse af Carlsbergfondet, men fik afslag. Det gav problemer m.h.t. Peter Olsens aflønning, og det endte med, at Olrik betalte fotografen af sin egen lomme. Levnedstegningerne fik ETK trykt i 1905. Billedmaterialet blev efterhånden forøget ved bidrag fra andre fotografer, samt en del billeder tilsendt fra meddelerne selv. Først i 1927 fik ETK med støtte fra Carlsbergfondet udgivet de 20–30 år gamle billeder. Da havde hans yngste søn, *Johannes Evald Tang Kristensen*, forlængst på Landsarkivet i Viborg indhentet de mest nødvendige data, ligesom adskillige præster og degne, samt fremfor alt museumsforstander H. P. Hansen, Herning, her havde hjulpet ETK.

Billedmaterialet varierer meget m.h.t. teknik, kvalitet og komposition. De fleste af Peter Olsens optagelser er taget udendørs, hvor belysningen var bedst. ETK holdt på, at fortællerne (visesangerne) skulle fotograferes i deres daglige tøj, og fotografen var meget omsorgsfuld m.h.t. detaljer. ETK lagde i »Gamle Kildevæld« (1927) især vægt på det individuelle, det specielle og den enkeltes sociale tilhørsforhold. – Afsnittet »Billedernes ophavs-mænd« giver kortfattede biografiske oplysninger om fotografene, især Peter Olsen (1866–1946). Introduktionen til portrætsamlingen afsluttes med »Sæd og skik«, et genoptryk af den kulturhistoriske skildring af livsvilkårene på den jyske hede, som ETK skrev til »Hedebogen« i 1909. Han gav her mange oplysninger om boliger, arbejdsforhold, føde og klæder, dagligliv og fester, om jyske dialekter, »Kjæltringerne« m.m. Men et stærkere indtryk af ETK.s personlige forhold til den fattige del af den jyske befolkning, som han på sine vandringer blev så fortrolig med, får man ved at gennemgå de optegnelser, som ledsager hvert enkelt af værkets 115 portrætter (s. 29–143).

ETK.s egne notater, der ofte er skrevet længe efter besøget hos meddeleren, rummer adskillige friske, karakterfulde skildringer, men forbigår ikke det dystre eller besværlige på hans vej. Om en af de svagelige koner hedder det: »Den blege, lidende, huløjede Skikkelse skulde tages med Varsomhed, hun taalte kun liden Anstrængelse med Hjernen og var meget tungsindig«. Der hvilede her et tryk over hjemmet; børnene så man meget sjældent smile (s. 34). En anden kone var derimod »uhyre stundes-løs, saa gammel som hun var, men jeg fik dog pint 6 Æventyr og 2 Viser ud af hende . . .« (s. 78).

Selv i hytter, hvor en gammel mand var lidt kantet, eller hvor der ofte var et farligt rod, kunne ETK hygge sig. Vidste han, at manden var »en god Kilde at komme til«, fandt han som regel ud-

veje for at få nedskrevet et antal gode eventyr (s. 88). Meget åbenhjertigt noterede ETK om en af de gamle: »Han kunde sidde og fortælle med saadant et lunt Smil, som om han ret vilde holde mig til Bedste og have Glæde af at bilde mig nogle ordentlige Krøniker ind, men jeg forstod alligevel at tage ham paa rette Maade, og han blev saa ved at fortælle og var helt utrættelig . . .« (s. 126). Derimod kunne det ærgre ETK, når det hændte, at en mand af den yngre generation forholdt sig skeptisk overfor de gamles fortællinger. Men han tog det ikke ilde op, at enkelte meddelere helst ville fortælle andet end eventyr og sagn. Om en forhenværende handelsmand og gårdejer skrev ETK: »Han fortalte mig en hel Del om ældre Skik og Brug der paa Egnen, og det var helt gode Ting« (s. 128).

En sjælden gang får man i »Gamle kildevæld« et indtryk af ETK.s møde med mennesker fra en helt anden kulturkreds. I et brev fra Nordfalster til Dansk Folkemindesamling fortæller en ældre, ugift kvinde, at hun som ung havde været på Grundtvigs Højskole, hvad der fik betydning for hendes livssyn. Hun og hendes bror Rasmus ville af al evne medvirke til at føre »den ny Landbrugstid« frem: *han* indenfor andelsmejeri og andelssvineslagteri og som deltager i gymnastik- og forsamlingshusbevægelsen, *begge* som medejere af en højskole. Hun tilstod, at hun aldrig havde *samlet* folkeminder, men det var hende et kært fritidsarbejde at afskrive adskilligt, som hun modtog fra venner og bekendte. Broderen havde haft glæde af at samle stednavne i to sogne, og ved at binde bøger ind for tre biblioteker og mange private havde han skaffet dem begge al den læsning, de kunne ønske (s. 142).

Til redaktøren, Erik Høvring Pedersens fortjeneste hører, at »Gamle kildevæld« er forsynet med udførlige henvisninger og forkortelser, et personregister og en ordliste, der bl.a. omfatter jyske dialektord.

Fridlev Skrubbeltang

Kurt Risskov Sørensen: Fredssagen i Danmark 1882–1914. Odense universitetsforlag, 1981, 112 s., ill., kr. 79.30.

Forfatteren behøver næsten ikke i sit forord at oplyse læseren om, at der er tale om en let omarbejdet udgave af hans speciale om samme emne. Det fremgår med al ønskelig tydelighed af omfanget, dispositionen og hele arbejdets fremtrædelsespræg.

Derimod kunne han godt have overvejet sin titel en gang mere, for der er i realiteten tale om fremstilling af Dansk Fredsforenings historie i det pågældende tidsrum, og selv om fredsföreningen naturligvis stod meget centralt i arbejdet for fred mellem nationerne, så er det lige ambitiøst nok at tale om fredssagen i denne sammenhæng. I alt væsentligt er der tale om en gennemgang af fredsföreningens virksomhed, meninger og agitation, byg-

get helt overvejende på det trykte kildemateriale og litteraturen. Forfatteren er ikke gået langt fra alfarvej i arbejdet med at fremskaffe stof til sin undersøgelse, og man kan f.eks. undre sig over, at Bjørnsøns brevveksling med danske ikke figurerer i litteraturlisten, og at han har kunnet overse Anders Pontoppidan Thyssens behandling af den nygrundtvigske bevægelses holdning til fredssagen i den stofmættede disputats fra 1958. Heller ikke når det gælder fredsarbejdets organisationer og personer når forfatteren langt under overfladen. Han gør f.eks. ikke noget alvorligt forsøg på at protrættere nøgleskikkelsen Frederik Bajer, der kunne fortjene en mere indgående behandling og når man endelig s. 93 når frem til kapitlet om fredsforeningens opinionsmæssige og ideologiske forankring og umiddelbart spidser øre, så kan man ikke undgå at blive en smule skuffet. Bevares, forholdet til de politiske partier og Viggo Hørups holdning til Dansk Fredsforening omtales, men fremstillingen går ikke dybt i problemerne. Det gælder ligeledes for det måske mest spændende punkt i Dansk Fredsforenings historie, nemlig konfrontationen mellem fredsarbejdet i dets traditionelle form og så de yngre, mere radikale krav om en egentlig antimilitaristisk stillingtagen (herunder retten til militærnægtelse). Igen – det er med, men uden at man rigtig får trukket linierne op.

Disse linier er blevet så temmelig kritiske overfor det foreliggende arbejde, og jeg vil med det samme nuancere dem. Kurt Risskov Sørensen har lavet et udmærket *speciale*, der har fortjent en god, og ikke top karakter. Han fører sin undersøgelse pænt igennem fra start til afslutning, og indenfor de afgrænsninger, materialevalg og problemstilling nu engang sætter, har han løst sin opgave tilfredsstillende ud fra de normer, der nu engang gælder for bedømmelsen af et speciale til hovedfag i historie. Men det er springet over til *publikation*, der måske er en lille smule betænkeligt. Kunne forfatteren ikke ligeså godt have uddraget essensen af sit arbejde i en tidsskriftartikel? Eller burde han have givet sig lidt tid til at komme videre omkring, til at have fået fremstillingen til virkelig at handle om fredssagen i Danmark, inden den fremlægges for et større publikum? Det er den samme problemstilling, der gælder for talrige gode specialer, der ser dagens lys hvert år.

Claus Bjørn

Anker Nørregaard: Stettinergods – en pommersk kulturarv 278 s., ill., Rhodos, 1983, kr. 252.

En samler, keramikeren Anker Nørregaards glæde over en gruppe keramiske arbejder fra Pommern førte til mange års studier og det er nu fremlagt i en fornem og rigt illustreret bog til stor glæde for alle

keramikinteresserede. Det ligger forfatteren på sinde at videregive sin umiddelbare glæde over stettinergodset, og det smitter, når man læser bogen igennem.

»Stettinergods er i almindelighed navnet på en gruppe jævne, folkelige pommerske pottemagerarbejder med dækkende tinglasur og dekoreret i forskellige farver i penselmaleri i højildsfarver: stærkt turkisgrønt, blå i mange afskygninger, som også gælder mangan samt lidt gult og sort«. En hidtil lidt upåagtet gruppe keramiske arbejder, som findes på mange danske og svenske museer især i byerne omkring Østersøen og så i en del private samlinger. Med udgangspunkt i de enkelte genstande, fåde, tallerkener, barseksspande m.fl. har forfatteren søgt at trænge dybere ind bag disse arbejders frembringelse, deres produktionssteder og produkternes spredning. Hjælp fra tyske forskere har bragt meget nyt frem, om end man føler, at der kunne »graves« dybere endnu.

Den tidligste oplysning om stettinergods er bragt frem af Kai Uldall, som nævner, at adelsmanden Mogens Gyldenstjerne i 1564 efterlod sig adskillige såkaldte stettinske stenkrucker. Det tidligst bevarede, dateret stykke er fra 1741 og produktionen fortsatte indtil begyndelsen af dette århundrede, en lang periode, hvoraf vi kun kender bevarede arbejder fra de sidste 200 år.

Ved sine undersøgelser har Anker Nørregaard fremdraget 431 bevarede arbejder fra danske museer og danske samlinger, som han efter udførelse og dekoration grupperer i tre perioder, I 1720–80 II 1780–1820 og III 1820–1920–30. Nærmest betegnet ved stettinergodsets størrelsesperiode I, en mellempperiode II og afslutningsperioden med forsmulning af former og dekorationer III, en aflagens af forudms storhed.

Størsteparten af bogen er helliget 205 sider med illustrationer nogle i farver og resten i sort/hvid med tilhørende beskrivelse af hvert enkelt stykke. Et i høj grad nyttigt og meget smukt katalog, som både vil glæde samleren og i lige så høj grad kan bruges af museerne som opslagsbog til f.eks. identifikation af opgravede potteskår.

Bogens første 55 sider indeholder en kort tekst i små afsnit med indledning om teknik, dekoration, historiske oplysninger, skibsforbindelser til og fra Pommern samt om de tidligste forskningsresultater i det 20. århundrede. Det er her, den historisk interesserede læser vil dykke ned, og det er især her museumsinteressen kommer ind.

De mange års interesse og især kontakten med tyske forskere har bragt mange oplysninger frem, men det synes som om, det har været lidt svært at systematisere disse. Ja, flere steder kunne man godt ønske en grundigere gennemgang med f.eks. flere oplysninger fra boopgørelser og andre arkivalier, således at man havde fået en bredere fornemmelse af, hvor udbredt stettinergodset havde været her i landet. Vi læser om en købmand i Ærøskøbing, der i 1803 havde 46 stk. stettinergods

nævnt som skåle, fade, tallerkener, gribepotter og lerpander. I en gård på Falster var der i 1807 »2 Dusin Stettins Tallerkener«, og så blev der til Bornholm i 1827 indført 59 lispund »Stettiner« pottemagerarbejder. Disse antydninger synes at vise en stor anvendelse af stettinergodset i det sydlige Danmark.

Ser man på boopgørelsens betegnelser fra 1803, så nævnes der 5 forskellige karformer, og heraf er der slet ikke bevaret eksempler på gribepotter og lerpander i dag, med mindre gribepotter dækker de 7 hanke-krukker eller »ølstobe«, som er bevaret. Vi står her over for det behandlede materiales repræsentativitet, som afspejling af fortidens mangfoldighed. Dette griber igen tilbage til hvilke genstande, der er bevaret og hvilken indsamlingspolitik museerne og samlerne har haft. Yderligere kilde-studier havde nok givet et bredere billede af de pommerske pottemagers frembringelser, og hvad og hvor meget man importerede her til landet. Varer som altså kunne konkurrere med vore hjemlige produkter, lertøj og fajance.

Stettinergodset falder mellem egentlig pottemagerarbejde, lertøj og så fabriksfajancen. Det har dækkende hvid tinglasur. For skåle, fade og tallerkeners vedkommende er de altid kun glaseret på indersiden. Glasuren er påført efter, at arbejderne er afdrejet og lufttørret for derefter kun at blive brændt én gang. Ved egentlig fajance eller fabriksfajance er der foretaget en 1. brænding, forglødning, hvorefter glaseringen og dekoreringen er foretaget, og den sidste endelige brænding er så foretaget herefter.

Man mærker forfatterens styrke i omtalen af de tekniske detaljer og finesser, og det er her spændende at følge ham. Men ellers virker den indledende tekst lidt sammensat og lidt rodet arrangeret. Her har opsætningen af bogen og klummebredden tit virket meget hæmmende, så der efterlades få linier tekst øverst på en side, som ellers er optaget af en illustration. Nogle gange savnes der illustrationstekster, og sammenligner man indholdsfortegnelse afsnit, er teksten her ikke overensstemmende med tekstafsnitenes overskrifter. Side 18 er flere bogstaver faldet ud af tegningerne, og andre steder er der en del fejl i talangivelser og lignende. Små ting, som dog givet en ellers smuk bog nogle skønhedspletter, som burde være undgået.

Anker Nørregaard har gerne ville rydde op i og klargøre de keramiske betegnelser for læserne, men er samtidig alligevel faldet for brugen af flere misvisende betegnelser. Hvor nogle arbejder betegnes ved deres blotte form, som »øre-skål«, flade fade«, »skål med bred fane« o.s.v., betegnes andre ved deres ofte formodede brug, hankekrukker kaldes for ølstobe, et udtryk der går tilbage til renaissance, men ved man, om disse hanke-krukker eller kander kun har været brugt til øl? Betegnelsen barselsspand er efterhånden så indarbejdet, at alle vist har accepteret den og er klar over formen og funk-

tionen, omend krukken oftest blev brugt til at bære mad ud til folkene i marken.

Mest misvisende er det med den rigest repræsenterede genstand, fadet med en speciel opretstående afstrygningskant, kaldet karm. Denne klare type kaldes oftest for »grødfad« eller grønndfad med afstrygningskant (karmfad), men kaldes også »lille grønndfad med afstrygningskant«, »grødfad karmfad«, »lille karmfad«, »lille tallerken med afstrygningskant« (karmfad), og det er forvirrende. Man kan ikke være sikker på, at disse fade altid kun er brugt til grød, så hvorfor ikke blot kalde dem for karmfade, så er formen i hvert fald klar. Andre og flere uklarheder og forskelle i de mange fyldige billedtekster kan skyldes, at de er forfattet gennem den lange periode arbejdet har stået på, men de burde da have været rettet til.

Men disse skønhedspletter til trods og trods savnet af lidt flere historiske oplysninger, kan vi glæde os over en smuk præsentation af de bevarede arbejder af stettinergods, der findes i Danmark. Man må også påskønne, at det er muligt at udgive sådanne specialbøger i en nedskæringstid som vores.

Vi har nu en række smukke opslagsbøger om lertøj og fajance i vort land, og spørgsmålet melder sig så, hvordan vi kommer videre. Forfatteren har selv antydnet vejen, for vil man trænge dybere ind i den keramiske produktion og den import, der er foregået, så må der fornyede studier til af arkivaliernes mange oplysninger. Herved kan man få et overblik over importens omfang og varernes mangfoldighed og brug. Vil vi derimod vide, hvad der er produceret på de enkelte steder og værksteder, så er der kun den arkæologiske vej til ny viden. Anker Nørregaard fortæller selv om skårfund i pommerske byer, og herhjemme har flere museer i de senere år opgravet store mængder skår fra pottemagerens- og fajancefabrikkers affaldsdynger. Herved er fremkommet et stort og alsidigt materiale, som viser en langt større variation i former og glasurer, end vi i dag kender fra de bevarede eksemplarer.

Ved en øget indsats på det arkivalske og det arkæologiske felt, vil der være nok af nye oplysninger at øse af. Derefter kan man igen gå til den bevarede keramik i museer og privatsamlinger og så vil grupperingerne og datteringerne nok falde anderledes ud flere steder, og man vil være kommet et stort skridt nærmere den fortid, vi så gerne vil beskrive.

Henrik Vensild

Ove Korsgaard: Kampen om kroppen. Dansk idræts historie gennem 200 år, 396 s., Gyldendal, 1982, kr. 175.

Idrætsforskningen i Danmark har hidtil været stærkt domineret af naturvidenskabelig tradition, og der har kun været spredte tilløb til en humani-

stisk- og samfundsvidenskabelig idrætsforskning. Ingen institution er pålagt sidstnævnte opgave, og meget få forskere har fundet området tilstrækkeligt interessant og seriøst.

Gennem de senere år har der imidlertid været en tiltagende interesse blandt studerende for at skrive idræthistoriske specialearbejder. Historisk institut i Aarhus har gennem flere år tilbudt undervisning i idræthistoriske emneområder, og sidste år udgav Den jydsk historiker et særnummer med titlen Sportshistorie.

Interessen for emnet er også kommet til udtryk ved at Idrættens Forskningsråd og Kulturministeriet har givet økonomisk støtte til, at forstander Ove Korsgaard, Gerlev idræts højskole har kunnet arbejde med dansk idræthistorie. Resultatet er blevet et ambitiøst værk på 400 s. med titlen »Kampen om kroppen«, hvor Korsgaard forsøger det vanskelige, at give et totalbillede af dansk idræts historie gennem de sidste 200 år. Tidligere historiske værker om idræt har beskæftiget sig med delområder eksempelvis skolen og gymnastikken og karakteristisk for disse arbejder er, at de ikke eller kun i meget begrænset omfang forsøger at koble idrættens udvikling på samfundsudviklingen. I et værk som »Kampen om kroppen« må der nødvendigvis ske en prioritering af stoffet og Korsgaard har valgt at fokusere på organisations og aktivitetsstrukturerne i idrættens. Prioriteringen kan synes hensigtsmæssig, hvis udgangspunktet er, at historien kan bruges til en kritisk analyse af idrættens i dag. En del af modsætningerne i 80'ernes idræt er knyttet til disse strukturer.

Bogen er opdelt i 2 afdelinger, hvor den første går frem til 1900 og den anden til 1980. Begge omhandler skolen, hæren, skyttebevægelsen, gymnastikbevægelsen og sportsbevægelsen. Første afsnit afsluttes med en vurdering af 3 forskellige former for legemskultur: den tyske gymnastik, den svenske gymnastik og den engelske sport. Anden afdeling beskæftiger sig i de afsluttende afsnit med nye tendenser i dagens idræt, og her nævnes bl.a. 4 »bølger«: den grønne bølge, den østlige bølge, den ekspressive bølge og den sundhedspædagogiske bølge. Korsgaard forsøger gennem hele værket, at vurdere idrættens udvikling i relation til samfundsudviklingen. En af hans hovedteser er, at der til enhver kultur og kulturrevolution knytter sig en dominerende form for legemskultur, hvilket han sammenfatter således: »Danmark har en idræthistorie, som er speciel. Den er en del af den generelle europæiske historie præget af landboreformer og den »forsinkelse« af den industrielle udvikling, som den grundtvigske kulturrevolution forårsagede«.

De kulturrevolutioner han her forsøger, at sammenfatte, er perioden omkring landboreformerne 1780-1800, hvor reformerne på legemskulturens område ses gennem fremvæksten af tysk gymnastik og indførelse af legemsøvelser i hær og skole (for drenge). Den grundtvigske kulturrevolution, pro-

duktionsomlægninger i slutningen af 1800 tallet sættes i relation til den svenske gymnastiks indtog og tag i spec. landbefolkningen. Industrialturens legemskultur ses gennem den engelske sport, som fra ca. 1880'erne bliver en konkurrent og et side-stykke til såvel den tyske som den svenske gymnastik. Den engelske sports ekspansion især efter 2. verdenskrig fører frem til Korsgaards hovedtese i værket: (s. 13): »Udgangspunktet for denne er, at sporten er den dominerende form for legemskultur i de moderne industrisamfund både i øst og vest. Og en hovedtese er, at gennem sporten bliver centrale tanker og ideer i industrialturen legemliggjort. Den enkeltes forhold til rum, tid, fortid og fremtid bliver hamret ind i kødet på både udøvere og tilskuere. De olympiske leges motto: hurtigere – højere – stærkere er et sammenfattende udtryk for industrialturens og sportens grundlag: ekspansion«. Hans konklusion bliver, at ligesom der er grænser for vækst i industrisamfundet, hvilket afspejles i den nuværende krise, er der også grænser for sportens videre ekspansion.

Netop sportens voldsomme ekspansion fra 1960'erne kunne have haft krav på en lidt grundigere analyse. Statistisk materiale kunne her have anskueliggjort væksten. Hvor sker væksten især? Sker der et brud i væksten, som berettiger til at tro at grænsen er nået? Generelt savnes statistisk materiale i bogen, hvilket er beklageligt, idet mange spændende problemstillinger kunne have opstået og dermed udvidet bogens anvendelsesmuligheder. F.eks. kunne medlemsstatistikker have antydnet den skæve kønsfordeling indenfor idrættens. Hvornår begyndte kvinder at organisere sig? og indenfor hvilke aktiviteter? Generelt burde kvindernes kamp for kroppen have været vurderet i forbindelse med kvinders kamp for alm. borgerlige rettigheder. Desværre indgår kvinderne i »Kampen om kroppen«, som i megen anden historieskrivning – kun som aspekter til historien, her i form af billeder og spaltetekster, og ikke som en rimelig vigtig del af hele idrættens samfundsmæssige udvikling. Selv den grundige læser vil tro, at kvinderne altid har været medlem af skyttebevægelsen fra starten i 1861, men det skete faktisk først i 1918, og dette på trods af, at de faktisk længe før deltog i aktiviteterne. (D.v.s. en tidlig form for uorganiseret idræt).

Afsnittene om skyttebevægelsen og gymnastikbevægelsen er bogens bedste. Korsgaard har med sin baggrund i den folkelige tradition forstået at få idrættens indre modsætninger frem. Her tænkes både på modsætningerne mellem den tyske og den svenske gymnastik og modsætningerne senere mellem skyttebevægelsen og gymnastikbevægelsen.

Aktuelle emner som amatørisme – professionalisme, oprørt med tesen om idrættens enhed og den tiltagende kommerialisering af idrættens tages op. Det kan derfor tænkes, at mange som ikke spec. er historisk interesserede vil tage fat på bogen.

Arbejdet med idræthistorie vanskeliggøres ikke

af mangel på materiale, men fordi området ikke er systematiseret og let tilgængeligt, idet ingen biblioteker har ansvaret for området. Danmarks Højskole for Legemsøvelser og Odense Universitets Institut for idræt, som varetager uddannelsen af cand. mag./scient'er i idræt har eftehånden megen humanistisk litteratur om idræt, og specielt har DHL megen gammel litteratur, værker og kilder fra ca. 1750 og fremefter. Korsgaards værk bærer ind imellem præg af en tilsyneladende usystematisk og mangelfuld anvendelse af kildemateriale. Savnet af fyldestgørende litteraturhenvisninger og litteraturliste gør det ikke altid muligt, at vurdere behandlingens kvalitet.

Bogens afsluttes med en biografi over centrale personer.

Trods visse kritiske bemærkninger er »Kampen om kroppen« et imponerende pionerarbejde, som kan bidrage til bevidstgørelse om udviklingen inden for idrætten, hvorimod samfundskoblingen må siges, at udgøre den svageste del.

Forskellige grupper kan anvende værket til bl.a. følgende formål:

- 1) idrættens egen verden kan få sat vigtige historiske dimensioner på idrættens modsætningsfyldte verden, og spec. de sidste afsnit vil være velegnede som debatoplæg
- 2) den »almindelige« læser, der kun kender idrætten fra mediernes verden kan få nuanceret sit billede af idrætten
- 3) Historikere kan få en inspirerende baggrundsviden og et godt overblik over idrættens udvikling, som udgangspunkt for grundigere analyse af delområder. Det må være faghistorikeres opgave at forbedre samfundskoblingen.

Værket er således ikke, på trods af dets omfang, en udtømmende beskrivelse af idrættens udvikling, idet det levner god plads for andre arbejder indenfor området.

Else Trangbæk

Danmarks Kirker. Holbæk amt, hefte 7, 143 s. ill. Ved Marie-Louise Jørgensen og Hugo Johannsen. Nationalmuseets forlag 1982. Kr. 48.

Danmarks Kirker, Århus amt, hefte 21 og 22, i alt 187 s., ill. Ved Kjeld de Fine Licht, Vibeke Michelsen og Niels Jørgen Poulsen. Nationalmuseets forlag 1982. Kr. 68 og 54. I abonnement 20% rabat på løssalgprisen.

Med udsendelsen af 7. hefte er kirkeværkets først bind for Holbæk amt (del af nuværende Vestsjællands amt) afsluttet. Dermed er samtlige kirker i Merløse herred og en god bid af kirkerne i Tuse herred analyseret og beskrevet efter de vanlige grundige principper. Det drejer sig i tryksider om

en indsats på op imod 700 sider inden for en treårsperiode. Det er ikke så lidt af en præstation, når man betænker, at der fra de to andre igangværende amter, Århus og Ribe, udkommer hefter med nogenlunde samme hastighed. Værket er fuldført for adskillige amter, men et blik på oversigtkortene bagi de enkelte hefter viser, at der trods alt er lang vej igen til fuldendelsen. Vel er Danmark ikke stort, men kirkerne er mange og hver især den grundige granskning værd, så værkets benytter bør være tålmodige – og glæde sig!

Nærværende Holbæk amt-hefte rummer fire kirkegennemgange, nemlig Hagedsted, Tuse, Gislinge og Kundby. Sidstnævnte kirke pryder heftets smudsomslag i farver, stor og majestætisk. I dag har kirken »kun« et tårn, mens den i middelalderen havde to tårne i lighed med den nærliggende Tveje Merløse kirke. Alle disse kirker har betydelige kalkmalerier, og i flere tilfælde må de vel karakteriseres som hovedattraktionen. De ældste billeder findes i Hagedsted, idet der her er bevaret en romansk udsmykning med bl.a. den tronende Kristus. Afdækningen fandt sted allerede i 1862 og hører således til blandt de tidligste genopdagelser af middelalderligt kalkmaleri (s. 534). Tuse kirkes billeder er udført af den såkaldte Isefjordsmester omkring 1460–80, og de er med et mylder af fantasifulde scener fra både den religiøse og verdslige verden et studium værd. Nøglen fås nu i kirkeværkets indgående beskrivelse, men desværre er de ledsagende fotografier så små, at det er næsten umuligt at se de detaljer, som teksten omtaler. Var der dog blot penge til nogle flere og større fotografier specielt af kalkmalerierne, og blot et enkelt i farver fra hver kirke. Synd og skam at den luksus skal være forbeholdt skolebøger og helt populære værker.

Fra en lidt senere tid er en række kalkmalerier i Gislinge kirke. De blev fundet ved reparationsarbejder i hvælvene i 1898, men blev dengang kun delvist afdækket, da myndighederne fandt dem for rå at skue for menigheden. Det var især en harsk dommedagsscene, der faldt i unåde (s.568). Senere er den oprindelige komposition trukket frem, da synet på hvad kirkegængere kan tåle som bekendt har undergået nogen forandring. Hvis man interesserer sig for restaureringshistorie med henblik på at kortlægge, hvad man til forskellig tid har ment var værd at fremhæve, er kirkeværket simpelthen stedet at begynde.

I 21. hefte for Århus amt føres man til Over Hadsten, Foldby, Lading, Sabro og Fårup, alle kirker beliggende i Sabro herred, nordvest for Åhus. Kirkerne har undergået et utal af bygningsmæssige forandringer og for et par af dem (Over Hadsten og Lading) er det middelalderlige præg næsten fuldstændig slettet ved ombygninger, som kirkeejeren, det magtfulde grevskab Frijsenborg, lod foretage omkring 1870. Den nyromanske »Frijsenborg-kirke« er ligefrem et arkitektonisk begreb, og det er for nylig beskrevet af en af kirke-

værkets redaktører, Kjeld de Fine Licht i festskriftet til Harald Langberg (1979). Det gode overblik synes netop at være kommet disse kirkers bygningsbeskrivelse til gode.

I et par af disse østjyske sognekirker har menigheden og ikke kun adel og godssejere efterladt sig synlige spor. I Foldby i form af nogle bondegravsten fra 1700-tallet, og i Lading bærer selve alterkalcken en inskription, som fortæller, at den er skænket af en selvejerbonde i 1763. Noget tilsvarende ville næppe kunne tænkes i Holbæk amt, da der ved den tid knapt fandtes bønder af tilsvarende status.

Med hefte 22 begyndes beskrivelsen af Framlev herreds kirker (vest for Århus): Sjelle, Skørting, Skivholme, Skovby og Borum. Også her er det almindeligt, at kor og skib i sin kerne er middelalderligt, hvorimod tårnene typisk er føjet til sent i 1800-tallet. Bygningsbeskrivelserne vidner om kraftigt forfald adskillige århundreder tilbage i tiden, og alle ændringer skyldes således ikke den hidsige ombygningstrang for ca. 100 år siden.

Rigdommen i de kirker, der er omtalt i såvel hefte 21 som 22, ligger ud fra en kunsthistorisk betragtning først og fremmest i det bevarede inventar i træ og sten. I flere af kirkerne finder man de berømte løvedøbefonte, og hvad træarbejde angår skal der peges på prædikestole fra begyndelsen af 1600-tallet udført af en lokal snedker i Skovby. Vel næppe verdenskunst, men pænt håndværk og måske et godt eksempel på selvilliden på disse kanter.

Margit Mogensén

Landsbyer på Stevns – før og nu. 1. og 2. hefte. Udgivet af Stevns Museum 1982. 63 og 72 sider, ill. Pris: kr. 40 pr. hefte, 4 hefter i subskription: kr. 140.

Med disse to hefter foreligger halvdelen af andet bind i den skriftrække, som Stevns Museum påbegyndte i 1979 med bogen om Stevns klint, og efter gennemlæsningen er det med forventning man ser frem til de to sidste hefter. Den frivillige arbejdsgruppe, som står bag publikationerne fra Stevns Museum synes nemlig på en heldig måde at have fundet den fine balance mellem form og indhold, som hæver tingene op til at blive mere og andet end blot lokalpatriotiske manifestationer med adresse til de i forvejen indviede. Eller sagt på en anden måde: uanset om man er læg eller lærd, bor indensogså eller udenogså, vil man givetvis kunne få udnytte af de stevnske skrifter – og mere kan der vel næppe forlanges af lokalhistoriske publikationer.

Hefterne rummer en række forholdsvis korte artikler skrevet af såvel amatører som fagfolk, og emnerne danner en bred vifte gående fra forhistorisk arkæologi til moderne regionplanlægning. Rammerne for det hele sættes i første hefte af Sv. P.

Jensen, der stiller spørgsmålet: Hvad drejer det hele sig om?, og giver svaret i form af kort og klar »statistisk« oversigt over de stevnske landsbyers historie. I det følgende udfyldes de af bl.a. arkæologen Lotte Hedeager, der redegør for resultaterne af den undersøgelse, Stevns Museum i samarbejde med Køge Museum i 1979 gennemførte i 9 landsbyer. Formålet med undersøgelsen var at få konstateret, om der ad arkæologisk vej kunne påvises forskelle mellem landsbyer med navne fra henholdsvis jernalderen og vikingetiden – og det kunne man overraskende nok ikke! De stevnske landsbyer i middelalderen behandles i et grundigt arbejde af Bjørn Poulsen, og deres nyeste historie af museets formand, Henning Poulsen. Fra artiklen om de før blomstrende men nu hensygnende landsbyer fører en direkte linje til Knud Larsen og Jens Herluf Nielsens artikler om planlægning for landsbyerne og landsbyen i storkommunen. Udover disse artikler af mere generel karakter, rummer hefterne også flere specialartikler. Arne Ebdrup skriver om de stevnske skolars historie, Viggo Buck om husmænd før og nu, og Karsten Vibild om landsbyen som boligområde og landsbyhuses arkitektur og bevaring. Også et par gode erindringer er der blevet plads på. I en morsom lille erindringskitse fortæller Jenny Pedersen om livet på gården – set med kvindens øjne, og om livet i Råby i århundredets begyndelse giver Johannes Petersen en interessant skildring.

I lighed med bogen om Stevns Klint er også *Landsbyer på Stevns* godt trykt og rigt illustreret med såvel mange kort som store og gode fotos.

Klaus Egeberg

Hammelen Toft Jensen og Per Axelsen: Fabriksboliger i Danmark. Lolland-Falster, Maribo amt. København 1982. 67 sider Ill. Pris 77.50 kr.

Den foreliggende bog er en registratur over fabriksboliger på Lolland-Falster, og den er blevet til i et samarbejde mellem forskningsprojektet »Fabriksboliger i Danmark« og »Selskabet til bevaring af industrimiljøer«.

Projektet med registrering af fabriksboliger er en udløber af forskningsprojektet »Industrialismens Bygninger og Boliger« i perioden 1840–1940, som sigter mod at belyse det industrielle miljøes opkomst i Danmark, herunder altså bl.a. en landsdækkende registrering af fabriksboligerne, hvorved menes boliger opført og/eller ejet af industrivirksomhederne med udlejning til fabrikkernes arbejdere og funktionærer for øje.

Den foreliggende bog registrerer samtlige virksomheder, 25 stk., med boliger i Maribo amt. Der er et afsnit for hver virksomhed, hvor der kort redegøres for virksomhedens oprettelse og ejendomsforhold, inden boligerne omtales mere indgå-

ende m.h.t. placering, udformning m.v. Endelig afsluttes hver gennemgang, så vidt det har været muligt, med en fortegnelse over bevaret arkivalisk materiale og litteratur om virksomhederne. De enkelte afsnit er dog meget varierende m.h.t. længde og indhold. Langt de fleste virksomheder omtales på en enkelt side, medens nogle få fylder flere sider, bl.a. Højbygård Sukkerfabrik som optager 8 sider. Denne variation hænger sammen med det tilgængelige materiale om virksomhederne, hvor der for de fleste hverken er arkiv eller litteratur, medens der for den nævnte sukkerfabrik både findes arkivalisk materiale og en ret righoldig litteratur.

Registranten indledes med nogle overordnede betragtninger over registrering af fabriksboliger, særligt på Lolland-Falster. Her redegøres kort for hvorfor man byggede boliger ved virksomhederne, deres finansiering og huslejen. Herefter omtales den fysiske udformning, delt i 3 grupper: 1. Kolonier af arbejderboliger, 2. Funktionærboliger og 3. Blandede boligformer, som er opført eller tilkøbt uden egentlig plan. Til trods for indledningens ringe omfang, lykkes det forfatterne på udmærket vis, kort at karakterisere fabriksboligerne økonomisk, bl.a. finansieringen og huslejen i forhold til det øvrige boligmarked, og socialt, hvor boligernes dobbeltfunktion som en nødvendighed til husning af arbejdskraften i landdistrikterne og som et disciplineringsmiddel overfor arbejderne, betones. Endelig omtales boligernes fysiske udformning, bl.a. arkitekturen, og den meget høje standard i forhold til datidens øvrige arbejderboliger.

Alt i alt foreligger der for interesserede en nyttig bog, som kan danne udgangspunkt for mere dybtgående studier af fabriksboliger i Maribo amt. Forhåbentlig følges den foreliggende registrant op af flere, dækkende andre amter, men kunne man ikke finde et mindre fornemt udstyr og derved bringe prisen ned. Man kan betvivle denne og kommende registranters udbredelse, hvis det nuværende prisniveau skal være gældende, og det er trods alt synd.

Jens Christensen

Lotte Dombernowsky: Fynsk Herregårdsliv. Grevskabet Gyldensteen og dets bestyrelse 1750–1770. Historiske Studier fra Fyn nr. 11, udgivet af Historisk Samfund for Fyn Stift, Odense 1982, 80 sider, kr. 85 inkl. moms og porto.

Der sker meget i dansk landbohistorie i disse år, og til det glædeligste hører en fornyet interesse for herregårdene som økonomiske og administrative enheder. Mens godserne tidligere blev behandlet som den ramme inden for hvilken bondesamfundet udfoldede sig, har de i den senere tid påkaldt sig interesse som de selvstændige økonomiske enheder og vigtige led i samfundsbygningen, de også var.

Bag denne aktivitet fornemmer man også at skytset er ved at blive kørt i stilling til stavnsbåndsjubilæet i 1988.

I serien Historiske Studier fra Fyn, som er blevet til gennem et samarbejde mellem Historisk Samfund for Fyns Stift og Landsarkivet i Odense har Lotte Dombernowsky, arkivar ved sidstnævnte institution, udsendt en lille bog med titlen »Fynsk Herregårdsliv. Grevskabet Gyldensteen og dets bestyrelse 1750–1770«. Bogen er et biprodukt af en større endnu upubliceret undersøgelse af den offentlige administration på grevskaber og baronier og er en bred skildring af de sider af godsets dagligdag, som kommer til udtryk i godsadministrationens korrespondance.

Gyldensteen ved Bogense blev i 1719 købt af den indvandrede franskmænd Jean Henri Huguetau, der året efter af denne og flere gårde oprettede grevskabet. Han døde i 1749 og efterlod sine ejendomme til sit oldebarn, den kun treårige Johan Heinrich greve Knuth. I årene 1749–1771 blev grevskabet administreret af to »oberadministratorer« af hvilke den betydeligste var Henrik greve af Reuss, selv barnebarn af den gamle grev Gyldensteen og onkel til den lille grev Knuth.

Fra hans hånd er bevaret en korrespondanceprotokol med kopier af breve og instrukser, han har sendt til godsforvalterne i årene 1749–55 og 1761–71. De øvrige administratorer har ikke efterladt sig materiale, der viser at de har spillet nogen aktiv rolle, og dermed bliver Reuss' protokol den væsentligste kilde for L. D.s fremstilling. Denne indledes med en redegørelse for overadministrationens tilblivelse og forløb og gennemgår derefter i fire kapitler godsadministrationens opbygning, bøndergodsets vilkår, administrationens bestræbelser på at forbedre godset og grevskabets forhold til den offentlige administration. Et navneregister afslutter fremstillingen. Bogen afspejler nøje hovedkilden og dens opbygning. Meget er lagt i munden på Reuss, og det har bl.a. til følge, at selv om kilden giver mulighed for at komme tæt ind på godsadministrationens virkelighed, så afspejler fremstillingen forholdene, som de fremstod for overadministrationen. Man kan spørge sig selv, om forvalter Henriksen var så senil og uduelig, som han fremstår s. 21–26, når han foruden forvalter også var hovedgårdsforpagter og i årevis havde held til at forhindre overadministrationens tiltag mod ham. Her drejer det sig snarere om sammenstød mellem beslutningstagere og deres ressorts.

Bogen fremtræder i duplikeret A-4 format. Det kan være udmærket til interne papirer med kort levetid, men til en bog, der henvender sig til en bredere kreds af historisk interesserede, er det ikke særlig velvalgt. Formatet er ikke særlig reolventligt, bogen bliver hurtigt slidt, og udstyret giver f.eks. ikke vignetterne på skillearkene mange muligheder for at hævde sig. Prisen på en publikation i dette udstyr forekommer også meget høj, indholdets værdi uførtalt.

Dette lidt sure opstød må dog ikke overskygge, at det er meget værdifuldt, at denne undersøgelse er kommet frem. Ligesom Lotte Dombernowsky med sin undersøgelse af hoveriet på Egeskov fik taget hul på et hidtil noget overset emne, så har hun med denne publikation henledt opmærksomheden på et helt nyt, nemlig godsadministrationen. At det så kan konstateres at der endnu er meget at skrive om Gyldensteens administration, skal ikke opfattes som nogen bebrejdelse, tværtimod. Der skulle kunne hentes inspiration til den første halvsnese specialer i denne bog. Det er fast utroligt, og samtidig opmuntrende, at dansk historieskrivnings mest fortærskede felt, 1700-tallets landbosamfund, kan opvise strækninger af helt uopdyrket land.

Ole H. Christensen

Optegnelser fra Hølevadgården. Af Anders Andersen og sønnen Lars Andersen. 1767–1863. Udg. af Landbohistorisk Selskab v. Holger Rasmussen. 1982. 246 s., kr. 91.50.

Med denne udgivelse, som er den tredje i rækken af bonde dagbøger udgivet af Landbohistorisk Selskab, er Fyn også repræsenteret. Hølevadgården var anneksgård til Sandager-Hølevad præstekald på Vestfyn, og i hele optegnelsesperioden (og lang tid før) var den i samme families fæste.

I indledningen til udgaven gives der oplysninger om gården og om denne familiekreds, specielt Anders Andersen der har ført pennen til 1836. Desuden gøres der rede for optegnelsernes indhold, og der gives en beskrivelse af optegnelserne, derimod savner man en enkelt faksimile der kunne give et indtryk af hvordan optegnelserne ser ud. Til gengæld bliver man godt orienteret om gårdens og jordens beliggenhed ved de kort der bringes. Ligesom de udførlige registre letter brugen af den – der er ikke blot som i de to andre udgivne bonde dagbøger sted- og personregister, men også et sagregister over de emner der ligger udover de arbejder der knytter sig til gårdens daglige drift. Man kan således let finde frem til fx. bemærkninger om kirke og skoleforhold, som nok er de emnekredse der er flest stikord til.

Hølevad optegnelserne er samtidige med Lars Nielsens dagbog fra Stavnholt og Christen Andersens fra Nørre Tulstrup; til forskel fra disse er der ikke tale om egentlige dagbogsoptegnelser, men snarest om månedlige indførelser, og bogen kan derfor siges at mangle noget af den umiddelbarhed der kan være over Stavnholt sognefogedens beretning om sine lidelser da han fik et klipfiskeben galt i halsen. Til gengæld strækker Hølevad optegnelserne sig over en meget længere periode end de andre dagbøger, og det er i al væsentlighed de samme ting der noteres ned perioden igennem. Det er primært agerbruget interessen er samlet om, jordens drift, udsædens størrelse og høstudbyttet,

samt vejret og dets indflydelse på markarbejdet og afgrøden, mens der er mere spredte notater om husdyrholdets størrelse og priser. Det er det korndyrkende landbrug der skildres.

Fra 1792 – da jorden udskiftes – kan man således følge hvad og hvor meget der sås i hver enkelt mark og hvor stort høstudbyttet er, lige til optegnelsernes slutning 1863. I 1790'erne dyrker Anders Andersen rug, byg, havre, blandkorn og boghvede, samt et lille stykke hør (nævnes ikke hvert år, men det kan jo være en forglemmelse, der sås oftest ca. 4 skæpper). Men efterhånden kommer nye afgrøder til: der sås kløver fra 1803, hvede fra 1813, raps fra 1833, kartofler fra 1827 (de omtales dog så sjældent at det er farligt at slutte negativt ud fra manglende omtale). Samtidig sker der en gradvis forøgelse af høstudbyttet: mens rug, byg, og havre i 1790erne giver 3–6 fold, giver det i slutningen af 30'erne 4–8 fold og i 60'erne 6–10 fold. Også den ustabile boghvede ser ud til at have givet betydeligt mere i slutningen af perioden, visse år over 20 fold, mod 5–11 fold i 1790'erne – i takt med at denne afgrøde spiller mindre og mindre rolle, i 1792 udsås 3 tdr., 70 år senere 2½ skæppe.

Ændringer i jordbehandlingen kan også konstateres: i slutningen af Anders Andersens levetid bemærkes det gentagne gange, at grønjorden hvori der skal sås boghvede er pløjet tre gange. I 1842 omtales mergling, og i 1859 anlægges ved en hannoteransk engmester en vandledning på en af maderne til forbedring af høvavlen.

Derimod er der ikke mange bemærkninger om redskaber, man kan således ikke med sikkerhed vide om de ny svenskharver er nået til Hølevad, dog nævnes det at man i 1857 »havde Lunds tærskemaskine«.

Udgivelsesprincippet for optegnelserne er den ord- og bogstavrette gengivelse, men der er tænkt på læsere der ikke har kendskab til datidens landbrugsterminologi eller vestfynsk dialekt og derfor kan have vanskeligheder med nogen af skriveformerne, idet udgaven er forsynet med en ordliste som forklarer de ord og former der ikke formodes at være almindelig kendt.

Et par af disse forklaringer er desværre mindre heldige. Abil er således på Ærø og Sydvestfyn en slags poppel, det er ikke æbletræer der plantes rundt om kirkegården (s. 91), men popler. (jf. Johan Lange. Ordbog over danske Plantenavne. II: 313, 315 under Abél). Mere ægerligt er det at udgiveren har ladet sig narre af stavemåden i de ofte forekommende ord læg, lægbyg og lægjord til at tro at det er ordet læg i betydningen skifte. Den hyppige modstilling af stubbebyg og lægbyg lader ane en anden betydning, og anelsen bliver til vished når man følger afgrøderne i en enkelt mark. I den nordre ende østre side af Højlund pløjes fx. 1799 lægjord og der sås byg og boghvede, dernæst følger rug, byg i stubjord og havre, hvorefter der er tavshed om denne mark indtil 1807 hvor den igen tilsås med lægbyg og boghvede efterfulgt af rug, radebyg

i stubjord, havre og blandkorn samt (efter gødskning) havre i 5. halm. Læg har altså her den i dialekten velkendte betydning: jord der ligger hen med græs, grønjord (jf. Ordbog over det danske Sprog under *leje*), af sønnen Lars skiftevis skrevet læjord og læjerd.

Sproget i optegnelserne er på nogle punkter dialektalt farvet, det gælder både ordforråd, syntaks og især ortografi. Bortset fra at både far og søn har problemer med de bløde d'er, hvor de har former som tigliere for tidligere og lag for lad, altså g for d, og har falske d'er fx. glad og frod og forstavelen u- skrevet ud, skal man imidlertid ikke vente at finde mange bragende dialektale former, faktisk er der betydeligt færre end i dagbøgerne fra Stavsholt og Nørre Tulstrup. Det kan nok umiddelbart overraske da de to Holevad bønders aktionsradius efter optegnelserne at dømme er betydeligt mindre end de to andres. Man kan imidlertid ikke herudfra slutte at det i dette tilfælde er landsbyens hjemmefødninge der har ført pennen, den lokalbundne Anders Andersen er formodentlig lige så (lidt) typisk for sin egn som den mobile Christen Andersen i Nørre Tulstrup for sin. Forskellen i det sociale aktivitetsmønster fortæller primært noget om hvor store de økologiske betingede kulturvariationer var i datidens bondesamfund.

Man bør desuden være opmærksom på at de forskellige grader af dialektpræg i de 3 dagbøger ikke nødvendigvis siger noget om dagbogsskriverens talesprog, men om deres skolegang. Anders Andersen gik i skole fra han var 6 til han blev 14, med den ringe fagspredning der var i datidens skole skulle det nok gøre det muligt for selv en stærkt dialekttalende at beherske rigsdansk ortografi så nogenlunde.

Man bør heller ikke overse at de mere regelmæssige optegnelser begynder i 1792 med jordens udskiftning. Fra dette tidspunkt gøres der ret systematisk rede for hvad og hvor meget der sås i hver enkelt mark. Det er nærliggende at tænke sig at optegnelsesbogen primært er anlagt for at have overblik over driftresultaterne, hvad der ellers kommer med er mere tilfældigt, at man hører om valg til stænderforsamlingen 1835 mens den grundlovgivende forsamling ikke nævnes med et ord giver ikke basis for at slutte at sønnen er mindre politisk interesseret end faderen.

Derimod er det vanskeligt at frigøre sig for den opfattelse at de i mange år gentagne statistiske oplysninger om ægteskaber, fødsler og dødsfald i Fyns stift så vel som notaterne i forbindelse med indkvarteringen af svenske og danske soldater under treårskrigen, fortæller om personer for hvem det er en fornøjelse at kunne fastholde sådanne eksakte oplysninger og således have styr på tingene.

Men Anders Andersen har også blik for andre ting, han læser avis og rapporterer udførligt om Napoleons felttog i Rusland, mens man leder for-

gæves efter spor af det folkelige røre som var bevyndt på Fyn i denne periode. Der er bevaret 3 bøger som Anders Andersen ejede, og en Sifre Bog påbegyndt 1789. Den indeholder foruden regnestykkerne meget forskelligartede optegnelser – kun delvis medtaget i udgaven – som viser en lidt større litterær horisont. I en broget samling af gåder, husråd, prøver på kodeskrift osv. findes fire bryllupsdigte som udgiveren ikke har kunnet finde forlæg for – måske fordi de er mere iitterære end ventet: de er alle fire forfattet af Anders Bording og er formodentlig hentet fra Frederik Rostgaard og Peder Terpagers udgave af Bordings Poetiske Skrifter fra 1735, eftersom de i Sifre Bogen står i samme rækkefølge som i Poetiske Skrifter I (på siderne 171, 194, 207 og 208f). Han har altså også læst Bording.

Alt i alt: der bliver med denne udgave føjet endnu en tiltrængt facet til det ikke alt for facetterede billede af den danske bonde omkring 1800.

Inge Lise Pedersen

Hans Gregersen: Karmeliterklostret i Sæby. Baggrund og historie. Forlaget Grebo, Sindal 1982. 76 s., ill. kr. 79.

Der er i øjeblikket en livlig aktivitet på det historiske område i Sæby, sidst Sæby museums udgivelse af Resens Atlas for Aalborg Stift og lokalhistorikeren Hans Gregersens bog om Karmeliterklostret i Sæby, der forsvandt ved reformationen. Denne lokalhistoriske studie tager udgangspunkt i samme periode, som hans forrige bog om Stygge Krumpen og hans »Vendsysselske provins« og købstad, Sæby, og dermed også de kirkepolitiske brydningsår i 1520'erne og 30'erne.

Kildematerialet omkring klostret i Sæby er sparsomt, bl.a. fordi brevkisten angiveligt på Stygge Krumpens befaling blev flyttet til det »sikre« Voergård slot, hvorefter det er gået tabt. På denne baggrund har Gregersen været nødsaget til at stykke historien om Sæby kloster sammen ved tilbagelutninger fra andre klostre af samme type, hvilket uvægerligt får det til at virke som en andenhåndshistorie.

Forfatteren indleder bogen med en redegørelse for de kirkepolitiske sammenhænge på reformationstiden og dermed for klostrets endeligt efter Grevens fejde. Efter en ultrakort indføring i de forskellige tiggermunkeordners oprindelse og særtræk, giver forfatteren en udmærket redegørelse for Karmeliterordenen og dens sparsomme udbredelse i Skandinavien – mon det ikke er en lapsus fra forfatterens side, når han (s. 23) hævder, at det var et udtryk for Erik af Pommerns velvilje overfor Helsingør, at han tillod oprettelsen af et Karmeliterkloster, når borgmesteren i Skelskør protesterede voldsomt mod placeringen af et lignende kloster

i hans by (s. 23). Det er vel diskutabelt, hvor stor fordel det var for en by at have et kloster, når man betænker hvad munkene skulle ernære sig ved. Det kan naturligvis ikke udelukkes, at et kloster kunne give et lift til et lille udkantsamfund som f.eks. Sæby, som derved fik kontakt med den store verden, men klosterinstitutionen som sådan var både på kort og lang sigt forbundet med ekstra byrder for befolkningen. Iøvrigt skildres klosterlivet meget interessant krydret med såvel urter som de uundværlige anekdoter om munkenes cølibat.

Karmeliterordenen var, som forfatteren meget rigtigt påpeger, lærdomsdyrkende. I denne forbindelse er de specielt interessante i Danmark for deres andel i den teologiske debat i reformationstiden. Forfatteren har gjort en hel del ud af den måske berømteste af Karmeliterne i Danmark, Poul Helgesen, der så voldsomt kritiserede både konge (Kristian II) og kirke, og hvis disciple ikke nøjedes med at kalde den katolske kirke til orden, men derimod var med til at omstyrte den hele kirke og samfundsorden. Sæby kloster blev nedlagt og nedbrudt efter reformationen, hvorfor der kun er sporadiske rester tilbage af det store anlæg. Kun kirken står tilbage med mange mindelser fra kloster tiden – kalkmalerier, munkestole o.a.

Bogen er skrevet i et meget læservenligt sprog, er smukt trykt og udstyret med en mængde illustrationer. Disse illustrationer er imidlertid problematiske, fordi de ofte er misvisende i forhold til teksten. Et par eksempler: billedet af afladshandelen s. 12 hører snarere hjemme på s. 55. Billedet af Marias overdragelse til templet i Jerusalem s. 66 hører naturligt hjemme s. 13. Man får derfor let det indtryk, at illustrationerne blot er fyld – det er synd, da der er mange interessante billeder, der kunne uddybe forståelsen af teksten. Ligeledes ville det have været passende med en forklarende tekst til diagrammerne over klosterbygningerne, hvor det for den læge læser kan være svært at se, hvad de forskellige dele har været anvendt til. Da materialet om Sæby kloster er så spinkelt, havde det været interessant, hvis forfatteren i højere grad havde udnyttet kalkmalerierne af de 24 karmelitermunke – måske på bekostning af et par klosterbygninger fra det øvrige land. Endelig ville det, da bogen er beregnet på et bredt publikum, af pædagogiske grunde være på sin plads med en samlet ordforklaring.

Bogen er imidlertid, bortset fra den manglende sammenhæng mellem tekst og billeder, både interessant og læseværdig.

Ketty Johansson

Resens Atlas. Aalborg stift. Genudgivelse og oversættelse af Peder Hansen Resen: *Atlas Danicus VI, A v. Thomas W. Lassen og Erik Bøgh*, Sæby museum, 1982, 94 s., ill., kr. 93.

Med 300 års forsinkelse er *Resens Atlas*, Aalborg Stift blevet udgivet og det oven i købet på dansk. Det er Sæby museum, der står for dette initiativ ved Thomas W. Lassen i Erik Bøghs oversættelse. I forordet og indledningen redegøres for originalværkets tilblivelse og originalmanuskriptets kranke skæbne ved henholdsvis Universitetsbibliotekets- og Christiansborgs brand. Ligeledes redegøres der på udmærket vis for de forskellige afskrifter af originalmanuskriptet og redigeringen af nærværende udgave.

Th. W. Lassen giver en kort og klar redegørelse for manuskriptets kilder – bl.a. den i Vendsyssel selv i vore dage så berømte Peder Dyrskøt fra Jerslev egnen – ligeledes gennemgås indsamlingsproceduren. Noteapparatet er forbilledligt med relevante kommentarer og supplerende litteraturhenvisninger.

Sidst men ikke mindst er *Resens* billedmateriale berømt – og det med rette. I denne del af *Resens* stovværk er der 6 byprospekter og 2 kort over landsdelen/stiftet.

Bogen er smukt trykt med læsevenlige typer og med enkelte illustrationer, dog lider byprospekterne under at være blevet forminskede. Alt i alt er det en glimrende publikation, som på trods af sin høje alder sikkert vil interessere en del lokalhistorikere.

Ketty Johansson

Torsten Balle: Tingbøgsekstrakter fra Thy. Bd. I: Hillerslev og Hundborg Herreder 1666–1688, Bd. II: Thisted Købstad 1670–1711. Udg. af Lokalhistorisk Arkiv for Thisted Kommune og Dansk Historisk Håndbogsforlag, 1982, 1557 s., kr. 876.

Et sted på en skala for udgivelse af retsmateriale mellem registre og extenso udgivelser befinder ekstraktformen sig. Torsten Balle og senere udgiverne valgte denne form, fordi en extenso udgivelse ville være en uoverkommelig opgave; over for de to binds 1398 sider tekst skønnedes en total udgivelse at ville have fyldt mellem det 15- og 20-dobbelte. For at give brugerne et »værktøj« til udnyttelse af det »kæmpemateriale«, der findes i tingbøgerne, valgtes ekstrakten »fuldt vidende om denne forms mangler og svagheder«.

Udgiverne oplyser, at hver indførsel som minimum indeholder en kort beskrivelse af sagens emne samt en angivelse af dens hovedpersoner; dertil indrømmer de imidlertid, at »ekstraktens form og

indhold beror på den ekstraherendes subjektive skøn. Dette forhold medfører en vis uensartethed i form og omfang af de enkelte indførsler« (s. 11), hvorfor formen »begrænser den umiddelbart tilgængelige oplysningsmængde« (s. 10). Trods disse betænkeligheder har udgiverne alligevel kastet sig ud i et prestige-projekt, hvor de to bind sælges til en samlet pris på ikke mindre end 876 kr. Og selv om fyldige person- og stedregistre supplerer udgivelsen, kan jeg ikke forestille mig andet, end at prisen begrænser de mulige købere til biblioteker og lokalhistoriske arkiver. Muligvis hænger prisen og udgavernes erkendelse af ekstraktformens manglende brugbarhed sammen; en knapt så kostbar reproduktionsform kunne sikkert have øget kredsen af aftagere, selvom jeg tvivler derpå. For skønt det forbrugervenligt oplyses, at »hvor en indførsel vækker læserens interesse, tilrådes en gennemlæsning af originalindførslen«, er manglen på et sagregister årsag til, at eventuelle læsere end ikke ville vide, hvor de interessante indførsler findes.

Selv med et sagregister ville bindenes anvendelighed være stærkt begrænset, når udgavernes egne indrømmelser tages i betragtning. Ekstraktformen kan på ingen måde være løsningen på udgivelse af retsmateriale. Udgiverne skal dog påskønnes for en litteraturliste, der indeholder fyldestgørende henvisninger til udgivelser af og litteratur om ting- og dombøger; ovenikøbet anmeldelser er medtaget.

Jens Chr. V. Johansen

J. C. Hald: Randers Amt. Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende. 1827, reprografisk optryk 1981. Udgivet af Randers amts historiske samfund i samarbejde med SLF. 212 s., kr. 75.

Det er værdifuldt, at denne serie genoptryk fortsættes og nu er forøget med bindet om Randers amt. Det betyder, at 5 af de gamle jyske amter er genudgivet, mens det åbenbart kniber med at få øerne med!

Randers amt udsendtes 1827 som et af de første bind, og det er forfattet af Landhusholdningsselskabets sekretær, J. C. Hald, i samarbejde med C. Dalgas, der et par år senere udgav skildringen af Ribe amt. Skildringen er bygget op omkring den fælles disposition, og der er ikke i de store svinkeærinder i fremstillingen, der så redeligt og så indgående som muligt søger at belyse alle dele af amtet og alle sider af landbruget. I forordet nævnes det, at Hald og Dalgas i 1824 berejste egnen for at få et bedre grundlag for bogen, og det mærkes gennem det meste af teksten, at man befinder sig i landbrugskrisisens tid. Det er et lidt trøstesløst bil-

lede, der tegnes. Fremskridtene er få og små, og særlig i bondelandbruget synes der ikke at være sket meget siden slutningen af forrige århundrede. Man fremhæver hesteavlens på Randersegnen og rugen i Sønderherred i Djursland som noget særligt for amtet, og Peder Nielsen Knudstrup i Lerbjerg bliver flere gange omtalt som mønsterbonde.

I skildringen af Randers amt er der som i de øvrige et afsnit om klimaet med omstændelige, men ret upræcise angivelser af de forskelligartede lokale forhold. Man kan som læser af disse indgående beskrivelser af kolde og varme områder fugtige og tørre steder med få miles afstand, ikke lade være med at spekulere på, om det i begyndelsen af 1800-tallet oplevedes således med de store lokale udsving. Idag skelner vi mellem »det indre af Jylland« og så landets øvrige egne med en særstilling for Bornholm, men skal man tro amtsbeskrivelserne, så oplevedes klimaet som påvirket af stedlige forhold. Et citat fra bindet om Randers amt kan belyse det: »Kjær- og Mosestrækningerne i Sønder-Hald Herred og flere Steder have, især Morgen og Aften, en ikke ringe Indflydelse paa Luftens Temperatur, formedelst den tykke, fugtige Taage, som udvikler sig af deres Uddunstninger. Disse have undertiden en saa afgjørende Indvirkning paa Atmosfæren, at medens man paa andre Steder har fuldkommen klart Veir med Soelskin, er Luftens paa selv samme Tid kjølig og taaget i de omtalte Egne og i deres nærmere Omgivelser« (s. 33).

Hald skriver videre, at denne tåge lokalt kaldes »U'ren«, og at den har indflydelse både på mennesker og dyrs sundhedstilstand og på sædens vækstforhold.

Lad være, at temperaturforskellighederne kan være overdrevne, men der er ikke tvivl om, at man i de omtalte egne faktisk har opfattet sig som underkastet *den lokale naturs* vilkår indenfor de rammer, som det danske klima mere bredt afstak for landbruget og den menneskelige tilværelse. I denne sammenhæng kan man ikke andet end antyde dette problem, men der er helt givet et emne, der burde undersøges nærmere. Er det afvanding og beplantning, der har medvirket til at udjævne de lokale forskelligheder, eller udspringer disse iagttagelser, der også findes i datidens topografiske skildringer, af den afhængighed, man som landbruger var underkastet i forhold til vejrliget. At man så at sige var mere følsom overfor selv ganske små udsving end menneskene i det 20. århundrede, hvor vi anderledes kan regulere vor egen situation med påklædning og opvarmning og hvor landbruget har en lang række muligheder for at neutralisere klimaets indvirkninger?

Claus Bjørn

Laust Kristensen og Jørgen Vindvad: Tårupgård. Fra adelsgård til kostskole. Udg. af Ungdomsskolen Tårupgård. Viborg 1979. 50 sider, ill. Sælges gennem Ungdomsskolen Tårupgård, 8831 Løgstrup. Kr. 20.

Den lille herregård Tårupgård ved Hjarbæk fjord har ført en omskiftelig tilværelse. Den blev bygget som bolig for rigets mægtigste mand, kansler Niels Kaas, ejedes senere af en række af landets kendte mænd, og er i dag, efter at have været spekulationsobjekt, sommerrestaurant og statsungdomslejr, endt som ungdomsskole.

I 1979 var det 400 år siden Niels Kaas afsluttede opførelsen af den hovedbygningen, og i den anledning tog ungdomsskolen Tårupgård det udmærkede initiativ at udsende et lille skrift om gårdens historie. Skriftet er vel først og fremmest tiltænkt skolens elever, som derigennem kan få en viden om det miljø de færdes i, men det kan ligesåvel læses med udbytte af alle der interesserer sig for danske herregårdes bygningshistorie og ejerforhold.

Skriftet falder i to afsnit. Det første og største er forfattet af pastor Laust Kristensen, Tårup, og omhandler hovedbygningens bygningshistorie, gårdens historie og ejerne gennem tiderne. Afsnittet baserer sig på grundige kildestudier, og til det hører naturligvis et godt noteapparat. Det sidste afsnit omhandler selve ungdomsskolens historie og er forfattet af skolens leder, Jørgen Vindvad.

Prisen for det rigt illustrerede og smukt trykte lille skrift er 20 kr. – og det er det rigeligt værd.

Klaus Egeberg

Peter Bondesen: Skulptur i det fri i Randers. Fotograf Finn Larsen. 138 s. ill. Udg. af Randers amts historiske samfund 1982. Kr. 96, medl. 72.

Anne Marie Skovfoged: Sten- og billedhuggerarbejder i Rathlousdals have. 54 s. ill. 1982. I kommission hos Husets forlag, Århus. Kr. 45.

Hvis skolebørn i Randers skulle komme ud for en fristil at typen »Gør rede for et kunstværk i din by« vil opgaven være let, for de behøver blot at slå op i Peter Bondesens fine katalog over byens skulpturer i det fri. Der er nok at vælge imellem, af egentlige skulpturer ca. 50, og hertil kommer diverse mindetavler og facadeudsmykninger. Det hele er selvfølgelig ikke lige interessant, men der er kunst fra begyndelsen af forrige århundrede til i dag, og adskillige stilarter er repræsenteret, selv om hovedvægten ligger på det klassisk-naturalistiske. Bogen er naturligvis ikke alene skabt for at gøre livet lettere for skoleungdommen, og den vil da også kunne glæde de mange, der ønsker overblik over hvad

skattekroner og private midler i tidens løb er blevet anvendt til, når det gælder udsmykning. Bogen giver dog en hel del mere. Kunsthistoriske vurderinger om de enkelte arbejder har ikke været forfatterens mål, men derimod at få fortalt noget om det enkelte kunstværks lokalhistorie, d.v.s. hvorfor det blev valgt, hvem der tog initiativ og frem for alt, hvordan det lokale samfund siden forholdt sig til det. Det er en udmærket og utraditionel angrebsvinkel og en glimrende illustration af, hvordan lokalt avis- og arkivmateriale kan anvendes. Det noteres, at flere andre byer har publiceret lignende kataloger over den offentlige skulpturbestand i parker, på gader og pladser, og det skulle give adgang til nogle interessante studier over, hvordan kunsten er blevet anvendt i den danske provins gennem tiderne. Bondesen har både i indledningen og flere steder ved omtalen af de enkelte værker gode iagttagelser om den sag.

For dem, der ikke kommer så tit til Randers er det bare ærgerligt, at en del af billederne er taget på lidt rigelig afstand eller i for trist belysning. Der mangler desuden mål på kunstværkerne, så de virkelige proportioner må man altså til Randers for at se, hvis man ikke foretrækker at søge disse formelle oplysninger andetsteds i kunsthistorien.

Omtrent samtidig med Randers-bogen udkom en lille bog om en anden form for stenkunst i Østjylland, nemlig Anne Marie Skovfogeds gennemgang af de antikvariske stenarbejder fra godset Rathlousdals have (Odder ved Århus). Godsets hovedbygning blev revet ned for mere end 30 år siden, og haveanlægget, med rester af inventar m.v. fra en eller flere af egnens nedlagte kirker, er nu delvist opløst. Hvad der er tilbage af den ejendommelige skulptursamling står for en del endnu på gårdens grund, i overvejende grad utilgængeligt for offentligheden. Anne Marie Skovfoged har fået den udmærkede idé at beskrive denne usædvanligt placerede fortidsarv for offentligheden, og det gøres her i smukke billeder og med fortælleglæde. Læseren får dog ikke meget mere end en knap beskrivelse, og nogle teorier om en døbefonts proveniens hviler på et noget løst grundlag. Iflg. forfatteren er der tale om fredede mindesmærker, så det er næsten utænkeligt, at der ikke skulle kunne hentes flere oplysninger i Nationalmuseet. Forfatteren oplyser i øvrigt i forordet, at hun senere vil fremkomme med et arbejde om Rathlousdals have. Det skal være velkomment, og man må så håbe, at de i denne bog beskrevne monumenter igen vil blive behandlet, og helst også med noget mere besked om deres placering i den romantiske have.

Margit Mogensen

Jørgen Nielsen: Alhedens Kongeskov. Historien om de første jyske plantager. Blicheregnens museum, Thorning 1982. 78 s., ill., kr. 60.

Denne interessante beretning om skovplantning på Alheden i perioden 1788–1829 er skrevet af en kyndig forstmand. I skovrider Jørgen Niensens »Efterskrift« hedder det, at »nye spændende oplysninger«, indhentet under indsamlingen af materiale til en jubilæumsbog om statens skovfredning 1788–1988, »næsten af sig selv resulterede i denne lille bog«.

I det første, korte afsnit, »Fra isdække til lynghede«, fører forfatteren os langt tilbage i tiden, men standser op ved året 1751, da Frederik V nedsatte en kommission, der skulle undersøge Alheden med opdyrkning for øje. Den kom efter 23 dages vandring over heden til et negativt resultat. Langt mere optimistisk var den teologiske student Søren Thestrup, der fik tildelt guldmødalje for en prisopgave, hvori han vurderede mulighederne for at forvandle de jyske heder til agre, enge og skove. I 1758 tilrådede en anset mand i finanskollegiet at indkalde fremmede kolonister. Grev A. G. Moltke blev i 1759 leder af kolonisationen, en hvervekompagne blev sat i gang, og samme år ankom de første sydtyskere. I landsbyerne Havredal og Grønhøj blev der opført 30 dobbeltgårde til »kartoffeltyskerne«, og man forsøgte at anlægge skov, der kunne give læ til nyopdyrkede agre. Som bekendt opgav de fleste tyske kolonister ret snart, mange af dem drog til Rusland. Men et nyudkommet tysk værk (Otto Clausen) kan oplyse, at den fortsatte hvervning medførte, at der i midt- og sydslesvigske egne blev bosat et større antal tyske kolonister end i Nørrejylland.

Det havde vist sig vanskeligt at omdanne hederne til agerbrug, men fra 1787 kunne Rentekammerets chef, den store reformven grev C. D. F. Reventlow, støttet af andre energiske mænd, med held virke for nye skovanlæg, og den hannoveranske forstmand C. W. Brüel fik til opgave at undersøge, om der kunne anlægges skov på Alheden. Efter en rundrejse på heden i september s.å. kunne Brüel give udførlig anvisning på, hvorledes skovanlæg i praksis lod sig gennemføre, indledt med »bløde« løvarter som elm, birk, rødell, bævreasp og ask. B. anførte ikke skovfyr, der dog i skovrejsningens første fase skulle blive det mest anvendte. Den nyudnævnte koloniforvalter Giörup støttede Brüel, der blev forstinspektør for hedeplantningerne, og Reventlow udvirkede, at Christian VII 4. juni 1788 underskrev den resolution, der blev »startskuddet« for skovrejsningen.

Det følgende afsnit skildrer de første skovanlæg på Alheden: Stendal, Ulvedal og Havredal plantager, i perioden 1788–1829. 1219 tdr. land blev inddiget, frø blev især indkøbt fra Tyskland, og i løbet af ca. 40 år var 783 tdr. ld. godt bevokset. Vanskeligheder måtte overvindes: ildebrande, skovtyve-

rier, skader forvoldt af løsgående kreaturer, kron- og råvildt, angreb af insekter og af svampe, det sidste især når tørke og frost havde svækket unge planter.

»Skovrejsningens pionerer« omtaler opsynsmænd og skovarbejdere samt de plantører eller skovridere, Brüel fik som hjælpere. De to første skovridere, J. F. Heuser og Otto Michaelsen, var hannoveranere. Forstkandidat Jens Bang blev den første danske skovrider. Han virkede helt til 1862 og må regnes blandt hedeplantningens store navne. Han var en af St. St. Blichers nære venner. Blichers virke som plantningsmand skildres, men naturligt nok er det de store skovplantningspionerer, forstinspektør G. W. Brüel og grev C. D. F. Reventlow, der fremhæves som skovplantningens handlekraftige førstemand. Også Frederik VI omtales med anerkendelse, idet han viste en særlig interesse for Alhedens Kongeskov. I 1820'erne besøgte han hvert andet år Alheden. Jørgen Nielsen afslutter med et lille indtryk fra kongebesøget i 1826, da frokosten blev arrangeret på Stendalgård, hvor ejerens søster var den senere så bekendte kagebogs-forfatterinde »Madam Mangor«. Blicher deltog i festen og havde skrevet en hyldestsang til kongen.

Jørgen Niensens velskrevne bog nyder godt af en række tegninger (Leif Ragn Jensen), nogle kort udarbejdet af V. Breino, Skovreguleringen, samt en del nutidige fotografier optaget af H. Staun. På Bogens omslag ses i silhuett Brüel og Frederik VI (ved redaktøren Peter Mogensen). Overskud ved bogens salg går til et fond til yderligere udbygning af Blicheregnens Museum i Thorning, anfører forfatteren.

Fridlev Skrubbeltrang

Chr. Mathiesen: Et bidrag til landbrugets historie i Varde-egnen. Odense 1881. Genudgivet af Historisk Samfund for Ribe amt. 1982. 93 sider. Medlemspris kr. 74,50, Boghandlerpris kr. 88.00.

Den foreliggende lille bog er en genudgivelse af et skrift som forfatteren skrev 1881 og tilegnede Landhusholdningsselskabet. Genudgivelsen finder sted i anledning af andelsmejeriernes 100 års jubilæum 1982, og det skildrer landboforholdene i tiden lige før andelsmejeriernes gennembrud.

Forfatteren er ikke »hvem som helst«. Han overtog 1866 sin fødegård ved Varde og drev den efter de nyeste principper, bl.a. med mergel og læplantning og han udvidede arealet gennem opdyrkning af hede. Han skrev artikler til faglige tidsskrifter, både om praktiske forsøg og mere teoretiske, han foretog studierejser til udlandet og førte dagbog over meteorologiske forhold. Han arbejdede intenst med afholdssagen og husflids-

bevægelsen, sad i Ribe amtsråd og var sognerådsformand i Outrup, men opnåede dog ikke valg til Rigsdagen.

Hensigten med skriftet er at give en skildring af de fremskridt der er gjort på landbrugets område i de sidste 30–50 år. Disponeringen er tydeligt inspireret af de amtsbeskrivelser Landhusholdningsselskabet udsendte i sidste århundredes første halvdel, særligt af C. Dalgas beskrivelse af Ribe amt fra 1830, men det geografiske område er snævret ind til Øster og Vester Horne herreder nord for Varde.

Teksten er opbygget af en række mindre tematiske afsnit, som tager udgangspunkt i klima, jordbund, tyende- og arbejdsforhold, ejendomspriser og afsætning, inden der tages fat på bygninger og redskaber, jordens dyrkning, herunder anvendelse af forskellige former for gødning og mergel, sædarterne, foldubytet og anvendelsen af roer, kartofler m.m. Herefter omtales kvægholdet, herunder mejeridrift, opdyrkning af enge, afvanding, have- dyrkning og binæringsvejene. Flere temaer end de nævnte omtales, men som det allerede fremgår, kommer forfatteren rundt om de vigtigste forhold indenfor landbrugsproduktionen. Der er dog ret stor forskel på de enkelte temaers vægt. Der lægges

relativ stor vægt på diskussion af gødning og indtagelse af ny jord under plov, medens der gøres mindre ud af andre forhold.

Endelig er udgivelsen forsynet med en kort indledning af Claus Bjørn om skriftets baggrund, hvor der trækkes nogle linier op i landbrugets udvikling, som sætter Chr. Mathiesen's tekst ind i en bredere sammenhæng, både i tid og rum. Det er lykkedes forfatteren at skabe et værk, som er et vigtigt bidrag til landbrugets historie på Varde-egnen op til 1880. Ved mere intensive undersøgelser af landbrugets historie, både generelt og lokalt, kan det selvfølgelig ikke stå alene, dertil mangler for meget, bl.a. behandles tyendets og daglejernes forhold ikke ret meget. Styrken i skriftet ligger i at det er forfattet af en af de aktive deltagere i landbrugets omlægningsproces og skildrer en lang række af de konkrete problemer den enkelte gårdmand kunne stå overfor i sit daglige arbejde, problemer som det materiale man normalt anvender i forskningen ikke kan belyse. Hermed er også sagt, at skriftet kan yde et væsentligt bidrag til studiet af bøndernes bevidsthed og ændringen af samme i 1800-tallet.

Jens Christensen